

KAVYA LITERATURE AND APPLIED GRAMMAR

COMMON COURSE IN SANSKRIT

BA/BSC

I SEMESTER

(2011 Admission)

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

UNIVERSITY OF CALICUT P.O., MALAPPURAM, KERALA, INDIA-673 635

**UNIVERSITY OF CALICUT
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION**

Study Material

I SEMESTER BA/B.Sc

COMMON COURSE IN SANSKRIT

KAVYA LITERATURE AND APPLIED GRAMMAR

Prepared by :

Dr. N.M.Narayanan

Assistant Professor

Department of Sanskrit,

Sree Kerala Varma College, Thrissur

Edited and Scrutinised by :

Sri.K.Jayanarayanan,

Associate Professor,

Department of Sanskrit,

Sree Kerala Varma College,

Thrissur.

lay Out

Computer Section, SDE.

©

Reserved

CONTENTS

Module I - Origin and Development of Kavya Literature

- a. Characteristics of Mahakavya
- b. Panchamahakavyas
- c. Khandakavyas - erotic, devotional, and stray verses

Module II - Kalidasa Literature

- a. Introduction of the poetic style of Kalidasa
- b. Other works of Kalidasa
- c. Poetic excellence of Kalidasa

Raghuvamsa of Kalidasa V Cando 1-30 verses.

Module III - Subhashitas

Characteristics of Subhashithas

Bhrthruhari's Nitisathaka - Selected 20 verses

Module IV - Applied Grammar

- 1. Split the Sandhi
- 2. Combine the Sandhi
- 3. Vigrahavakyas
- 4. Use in Sentenses

Module I

Origin and Development of Kavya Literature

സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിൽ കാവ്യങ്ങളെ ദൃശ്യങ്ങളെന്നും ശ്രവ്യങ്ങളെന്നും രണ്ടായി തരം തിരിച്ചിട്ടുണ്ട്. ഇതിൽ ശ്രവ്യകാവ്യമെന്ന വിഭാഗത്തിൽപ്പെട്ടതാണ് മഹാകാവ്യങ്ങൾ. മഹാകാവ്യത്തിന്റെ സ്വരൂപത്തെക്കുറിച്ച് സംസ്കൃതകാവ്യ ശാസ്ത്രകാരന്മാരായ ദണ്ഡി, ഭാമഹൻ തുടങ്ങിയവർ വിശദമായി വിവരിച്ചിട്ടുണ്ട്. ദണ്ഡിയുടെ അഭിപ്രായമനുസരിച്ചുള്ള മഹാകാവ്യസ്വരൂപം ഇവിടെ പറയുന്നു. ഈ വിഷയത്തിൽ ദണ്ഡി, ആദ്യമായി പറയുന്നത് മഹാകാവ്യം സർഗ്ഗങ്ങളാൽ വിഭജിക്കപ്പെട്ടതാകണം എന്നാണ്. ഇതിന്റെ ആരംഭം അനുവാചകരെ ആശീർവദിക്കുക, ഇഷ്ടദേവതാ നമസ്കാരം, വസ്തുനിർദ്ദേശം എന്നിവയിലെതെങ്കിലും ഒരു രൂപത്തിലായിരിക്കണം. മഹാകാവ്യത്തിന്റെ ഇതിവൃത്തം ഏതെങ്കിലും ഇതിഹാസത്തെ ആശ്രയിച്ചോ അല്ലെങ്കിൽ സർവ്വഗുണ സമ്പന്നനായ ഏതെങ്കിലും വ്യക്തിയെ ആശ്രയിച്ചോ ആയിരിക്കണം. മഹാകാവ്യത്തിന്റെ പ്രയോജനം, ധർമ്മം, അർത്ഥം, കാമം, മോക്ഷം എന്നീ നാലുപുരുഷാർത്ഥങ്ങളുടെ പ്രാപ്തിയായിരിക്കണം. ഇതിലെ നായകൻ ബുദ്ധിമാനും ധീരോദാത്തനുമായിരിക്കണം. മഹാകാവ്യത്തിൽ നഗരം , സമുദ്രം, പർവ്വതം, ആറ് ജന്തുക്കൾ, ചന്ദ്രോദയം, സൂര്യോദയം, ഉദ്യാനം, ജലക്രീഡ, മധുപാനം, രതോത്സവം, വിപ്രലംഭം, വിവാഹം, രാജകുമാരജനനം, മന്ത്രം, ദൂതപ്രയാണം, യുദ്ധം, നായകന്റെ വിജയം എന്നീകാര്യങ്ങൾ വർണ്ണിച്ചിരിക്കണം. കൂടാതെ രസം, ഭാവം, അലങ്കാരങ്ങൾ കേൾക്കാനിഷ്ടമുള്ള വൃത്തങ്ങൾ, പഞ്ചസന്ധികൾ എന്നിവ ഇതിൽ സംയോജിപ്പിക്കണം. ഓരോ സർഗ്ഗങ്ങളിലും അവസാനത്തിൽ വൃത്തം ഭിന്നമായിരിക്കണം. ഇപ്രകാരം നിർമ്മിക്കുന്ന കാവ്യം കല്പനകാലത്തോളം നിലനിൽക്കുന്നതായിരിക്കുമെന്ന് ആചാര്യദണ്ഡി ഉദ്ഘോഷിക്കുന്നു.

സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിൽ നിരവധി മഹാകാവ്യങ്ങൾ രചിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടെങ്കിലും സർവ്വ സമ്മതങ്ങളായ അഞ്ചുമഹാകാവ്യങ്ങളാണ് ഏറ്റവും പ്രസിദ്ധമായിട്ടുള്ളത്. പഞ്ചമഹാകാവ്യങ്ങൾ എന്നറിയപ്പെടുന്ന ഇവ കാളിദാസന്റെ രഘുവംശവും കുമാരസംഭവവും, മാഘന്റെ ശിശുപാലവധം, ഭാരവിയുടെ കിരാതാർജുനീയം, ശ്രീഹർഷന്റെ നൈഷധീയചരിതം എന്നിവയാണ്.

കാളിദാസന്റെ ഏറ്റവും മഹത്തായ ശ്രംഗാരകാവ്യം കുമാരസംഭവമാണ്. നായികയായ പാർവ്വതിയിൽ പരമേശ്വരനെ വിഷയീകരിച്ച് അങ്കുരിക്കുന്ന പല്ലവിതവും പുഷ്പിതവും ഭഗവാനും പുനരുത്ഥിതവും ഫലിതവുമായവിധം ശ്രംഗാരരസത്തിന്റെ എല്ലാവകഭേദങ്ങളും കാളിദാസൻ കുമാരസംഭവത്തിൽ വർണ്ണിച്ചിട്ടുണ്ട്. എട്ടു സർഗ്ഗങ്ങളാണ് കുമാരസംഭവത്തിലുള്ളത്.

കാളിദാസനെഴുതിയ രണ്ടാമത്തെ മഹാകാവ്യമാണ് രഘുവംശം. വാല്മീകിരാമായണത്തിന്റെ സാധീനം വളരെയധികം കാണപ്പെടുന്നു ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ. പത്തൊമ്പതു സർഗ്ഗമുള്ള ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ വംശസ്ഥപകനായ രഘുവിന്റെ അച്ഛനായ ദിലീപൻ, രഘു, അജൻ, ദശരഥൻ, രാമൻ, കൃശൻ, അതിഥി, സുദർശനൻ, ധ്രുവസന്ധി, തുടങ്ങി അവസാനത്തെ രാജാവായ അഗ്നിവർണ്ണന്റെ രാജ്ഞിയുടെ ഗർഭസ്ഥശിശുവടക്കം മുപ്പതു തലമുറയിലെ പ്രധാന സംഭവങ്ങൾ വർണ്ണനാവിഷയമാക്കിയിരിക്കുന്നു.

എ.ഡി.700നടുത്ത് ജീവിച്ചിരുന്ന മാഘൻ രചിച്ച മാഹാകാവ്യമാണ് ശിശുപാലവധം. ഇരുപതുസർഗ്ഗങ്ങളിലായി രചിക്കപ്പെട്ട ഈ മഹാകാവ്യത്തിന്റെ ഇതിവൃത്തം മഹാഭാരതത്തിൽ നിന്നുമെടുത്തതാണ്. യുധിഷ്ഠിരുന്റെ രാജസുയമെന്നയാഗവും അതിൽ കൃഷ്ണനു നൽകുന്ന അഗ്ര്യപൂജ, ശിശുപാലന്റെ പ്രതിഷേധം ശിശുപാലനും ശ്രീകൃഷ്ണനും തമ്മിലുള്ളയുദ്ധം തുടർന്ന് ശിശുപാലവധം എന്നിവയാണ് ഇതിൽ പ്രതിപാദിച്ചിട്ടുള്ളത്. പ്രൗഢവും ഗംഭീരവും പണ്ഡിതോചിതവുമായ ഒരു രചനാശൈലിയാണ് ഈ കാവ്യത്തിൽ നമുക്ക് കാണാൻ കഴിയുക.

നീതിശാസ്ത്രപ്രധാനങ്ങളായ കാവ്യങ്ങളിൽ ഏറ്റവും പ്രധാനമാണ് ഭാരവിയുടെ കിരാതാർജ്ജുനീയം. ഭാരവിയുടെ കാലം ഏതാണെന്ന് എ.ഡി. 500 നും 600 നും ഇടയിലാണെന്ന് കണക്കാക്കിയിരിക്കുന്നു. മഹാഭാരതത്തിലെ വനപർവ്വത്തിൽ വർണ്ണിച്ചിട്ടുള്ള കിരാതവേഷധാരിയായ ശിവനും അർജുനനും തമ്മിലുള്ള യുദ്ധമാണ് ഭാരവിയുടെ വീരരസപ്രധാനമായ ഈ മഹാകാവ്യത്തിലെ മുഖ്യമായ പ്രതിപാദ്യം. പതിനെട്ടു സർഗ്ഗങ്ങളുള്ള ഈ മഹാകാവ്യത്തിലെ നാലുമുതൽ പതിനൊന്നു കുടിയുള്ള സർഗ്ഗങ്ങളിലെ വിഷയം കവികൽപിതവും പന്ത്രണ്ടു മുതലങ്ങോട്ടുള്ള സർഗ്ഗങ്ങൾ മഹാഭാരതത്തിനനുസരിച്ചുമാണ് രചിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളത്.

നൈഷധമെന്ന പേരിലറിയപ്പെടുന്ന ഈ കാവ്യം പഞ്ചകാവ്യങ്ങളിൽ ഒടുവിലത്തേതാണ്. ഏ.ഡി.പന്ത്രണ്ടാം നൂറ്റാണ്ടിന്റെ ഉത്തരാർദ്ധത്തിലാണ് ശ്രീഹർഷൻ ജീവിച്ചിരുന്നതെന്ന് കണക്കാക്കുന്നു. മഹാഭാരതത്തിൽ ഇരുനൂറ്റിൽ താഴെവരുന്ന ശ്ലോകങ്ങളിൽ അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുള്ള നളോപാഖ്യാനമെന്നഭാഗം ശ്രീഹർഷന്റെ ഭാവനയ്ക്ക് വിഷയീഭവിച്ചപ്പോൾ ഇരുപത്തിരണ്ട് സർഗ്ഗങ്ങളും രണ്ടായിരത്തി എണ്ണൂറ്റി ഇരുപത്താറ് ശ്ലോകങ്ങളുമുള്ള ഒരു മഹാകാവ്യമായി പുനർജനിച്ചു. പ്രൗഢഗംഭീരങ്ങളായ ശ്ലോകങ്ങൾ ഉൾക്കൊള്ളുന്ന ഈ മഹാകാവ്യം “നൈഷധം വിദ്വന്ദൗഷധം” എന്ന രീതിയിലുള്ള പ്രശസ്തിക്ക് വിഷയമായി ഭവിച്ചു.

ശ്രവ്യകാവ്യങ്ങളിലെ മറ്റൊരു വിഭാഗമാണ് ഖണ്ഡകാവ്യങ്ങൾ. ഇതിൽ സർഗ്ഗവിഭാജനമില്ല. ഏതെങ്കിലും ഒരു വിഷയത്തെ അവലംബിച്ച് നൂറ്-ഇരുനൂറ് ശ്ലോകങ്ങളിൽ രചിക്കപ്പെടുന്ന കൃതിയാണ് ഖണ്ഡകാവ്യം. ഇതിന് പല ഉപവിഭാഗങ്ങളുമുണ്ട്. വിഷയത്തെ ആസ്പദമാക്കി ശ്രംഗാരകാവ്യങ്ങൾ, നീതികാവ്യങ്ങൾ, സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങൾ എന്ന് മൂന്നായി വിഭജിക്കാം. ശ്രംഗാരകാവ്യങ്ങളുടെ കൂട്ടത്തിൽ സന്ദേശകാവ്യങ്ങൾ ഒരു പ്രത്യേകസ്ഥാനമർഹിക്കുന്നു. കാളിദാസന്റെ മേഘസന്ദേശമാണ് ഇതിൽ പ്രധാനം. സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങളെന്ന് വളരെ വിപുലമായ ഒരു ശാഖയാണ്.

ശ്രവ്യ കാവ്യങ്ങളിൽ മഹാകാവ്യങ്ങൾക്കോ ഖണ്ഡകാവ്യങ്ങൾക്കോ ഉള്ളത്ര പ്രാധാന്യം ശ്രംഗാര കാവ്യങ്ങൾക്കില്ല. മനുഷ്യന്റെ സുഖഭോഗാസക്തിയും രചനാപാടവവും ഒത്തുചേർന്നപ്പോൾ രൂപംകൊണ്ട കാവ്യശാഖയാണിത്. ഏഴുശതകങ്ങളിലായി എഴുനൂറ്റിലേറെ പദ്യങ്ങളുള്ള ഹാലന്റെ ഗാഥാസപ്തതി, ഭർതൃഹരിയുടെ ശ്രംഗാരശതകം, അമരുകശതകം തുടങ്ങിയവ ഈ വിഭാഗത്തിൽപ്പെട്ടവയാണ്.

സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിലെ ഏറ്റവും വിപുലമായ ഒരു കാവ്യശാഖയാണ് സ്ത്രോത്രകാവ്യശാഖ അഥവാ ഭക്തികാവ്യശാഖ. ഋഗ്വേദകാലം മുതൽ ഇന്നുവരെ അനുസ്യൂതമായി എല്ലായിടത്തും പ്രചരിച്ചു കൊണ്ടിരിക്കുന്ന ഒരു കാവ്യശാഖയാണിത്. ഭക്തിയാണ് സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങളുടെ ഉറവിടം. ഇഷ്ടദേവീദേവന്മാരുടെ മഹിമാവർണ്ണനം, ഭൗതികാഭ്യുദയത്തിനുള്ള പ്രാർത്ഥന, ദാർശനിക ചിന്ത തുടങ്ങിയ വിഷയങ്ങൾ സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങളിൽ പ്രധാനമായി കാണപ്പെടുന്നു. ശങ്കരാചാര്യരുടെ സൗന്ദര്യലഹരി, കുലശേഖരന്റെ മുകുന്ദമാല, ജയദേവന്റെ ഗീതഗോവിന്ദം, മേല്പത്തൂരിന്റെ നാരായണീയം തുടങ്ങിയവ ഈ കാവ്യശാഖയിലെ പ്രസിദ്ധങ്ങളായ കാവ്യങ്ങളാണ്.

മുക്തകങ്ങളും മുക്തകസമാഹാരങ്ങളും പ്രചുരപ്രചാരം സിദ്ധിച്ചവയാണ്. ഭർതൃഹരിയുടെ ശൃംഗാരശതകം, നീതിശതകം, വൈരാഗ്യശതകം എന്നിവ മുക്തകസമാഹാരങ്ങളാണ്. പരസ്പരം ബന്ധപ്പെടാതെ ഒറ്റക്കൊറ്റക്കു നൽകുന്ന ശ്ലോകങ്ങളാണ് മുക്തകങ്ങൾ. ഹാലന്റെ ഗാഥാസപ്തശതി ശൃംഗാരമുക്തകങ്ങളുടെ ഒരു മഹാസമാഹാരമാണ്. പല കവികളുടെയും ശ്ലോകങ്ങൾ ഇതിൽ കാണാം. മുക്തകത്തിന് 'ഒറ്റശ്ലോകങ്ങൾ' എന്ന് മലയാളത്തിൽ പറയാം. ഒറ്റപ്പെട്ടു നിൽക്കുന്ന, സ്വയം സമ്പൂർണ്ണാർത്ഥ സംവേദനക്ഷമമായ പദ്യമാണ് മുക്തകം. ഭല്ലശതകം, അന്യാപദേശശതകം, മുക്തകസമാഹാരങ്ങൾ തുടങ്ങിയവ മുക്തകസാഹിത്യശാഖയെ പരിപോഷിപ്പിക്കുന്ന രചനകളാണ്.

Kalidasa Literature

കാളിദാസന്റെ കാവ്യശൈലിക്ക് ഒരു ആലുവം

സംസ്കൃതത്തിൽ മാത്രമല്ല വിശ്വസാഹിത്യത്തിൽത്തന്നെ ലബ്ധപ്രതിഷ്ഠനായ മഹാകവിയാണ് കാളിദാസൻ. കാവ്യമാർഗ്ഗത്തിലും നാടകരചനയിലും പരിശ്രമിച്ചു വിജയിച്ച ഈ അതുല്യ പ്രതിഭാവാനെക്കുറിച്ച് കേൾക്കാത്തവർ വിരളമാണ്. മാനവജീവിതത്തിലെ എല്ലാതരം സാഹചര്യങ്ങളും കാളിദാസന്റെ പ്രതിഭക്ക് വിഷയീഭൂതമായിട്ടുണ്ട്. ലളിതമായ ഭാഷ, മാധുര്യമുറുന്ന രചനാശൈലി, വർണ്ണനകളിലെ സൂക്ഷ്മക്ഷീകരണ, എന്നിവ കാളിദാസകൃതികളുടെ പ്രത്യേകതയാണ്. പ്രകൃതിവർണ്ണനയിൽ കാളിദാസൻ അദ്വിതീയനത്രെ. കാളിദാസന്റെ ആദ്യകൃതിയായ ഋതുസംഹാരം ഇതിന് ഉദാഹരണമാണ്. കൂടാതെ കുമാരസംഭവത്തിലും രഘുവംശത്തിലും മേഘസന്ദേശത്തിലും കാളിദാസന്റെ പ്രകൃതിവർണ്ണനാപാടവത്തിന്റെ ഉദാഹരണങ്ങൾ നമുക്കു കാണാം.

ഉദാത്തങ്ങളായ വർണ്ണനകളാണ് കാവ്യത്തെ മഹാകാവ്യമാക്കുന്നത്. അതിമനോഹരങ്ങളായ അനേകം വർണ്ണനകൾ കാളിദാസകൃതികളിൽ നമുക്ക് കാണാൻ കഴിയും. കുമാരസംഭവത്തിലെ ഹിമാലയവർണ്ണന, പാർവ്വതീസൌന്ദര്യവർണ്ണന, ഋതുക്കളുടെ വർണ്ണന, ഔഷധിപ്രസ്ഥനഗരത്തിന്റെ വർണ്ണന, രഘുവംശം പതിമൂന്നാം സർഗ്ഗത്തിലെ ലങ്കയിൽ നിന്നും അയോദ്ധ്യയിലേക്കുള്ള സീതാരാമന്മാരുടെ വിമാനയാത്ര, ഇന്ദുമതീ സ്വയംവരവർണ്ണന തുടങ്ങിയ നിരവധി വർണ്ണനകൾ കാളിദാസപ്രതിഭയുടെ ഔന്നത്യത്തെ വിളിച്ചോതുന്നവയായി നമുക്ക് കാണാൻ കഴിയും. ഇപ്രകാരം നാടകങ്ങളിലും സ്വന്തം പ്രതിഭാവിഭാവം തെളിയിച്ച കവിയാണ് കാളിദാസൻ.

കാളിദാസന്റെ മറ്റുകൃതികൾ:- ()

1. ഋതുസംഹാരം:-

2. മേഘസന്ദേശം:-

രാമഗിരിമുതൽ ഹിമാലയത്തിലുള്ള അളകാപുരിവരെയുള്ള ദേശത്തെ പ്രധാന നദികളെയും നഗരങ്ങളെയും മറ്റും ഭംഗിയായി വർണ്ണിക്കുന്നുണ്ട്. ഭാരതത്തിന്റെ ഭൂമിശാസ്ത്രം കാളിദാസന് സുവിദിതമായിരുന്നുവെന്ന് ഈ കൃതിയിൽ നിന്നും മനസ്സിലാക്കാം.

കാളിദാസന്റെ നാടകങ്ങളിൽ ഏറ്റവും ശ്രേഷ്ഠമെന്ന് കണക്കാക്കിയിട്ടുള്ള നാടകമാണ് അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം. ലോകത്തിലെ മറ്റേതു നാടകങ്ങൾ എടുത്താലും ശാകുന്തളത്തിന്റെ മേന്മ അവക്കില്ല എന്നത് പണ്ഡിതസമ്മതമത്രെ. മഹാഭാരതത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനം എന്ന ഭാഗത്തെ ഉപജീവിച്ച് രചിച്ചതാണ് ഈ കൃതി. വിശ്വമിത്രന് മേനക എന്ന അപ്സരസ്സിൽ ജനിച്ച് കണ്യാമഹർഷിയാൽ വളർത്തപ്പെട്ടവളാണ് ശകുന്തളം. ചന്ദ്രവംശരാജാവായ ദുഷ്യന്തൻ നായാട്ടിനായി കാട്ടിൽ വരികയും കണ്യാശ്രമത്തിൽ ശകുന്തളയെ കണ്ടുമുട്ടുകയും ചെയ്യുന്നു. ഇവരുടെ പ്രണയകഥയാണ് ഇതിലെ കഥാതന്തു ശകുന്തളാദുഷ്യന്തരുടെ പ്രണയം, ഗാന്ധർവ്വവിവാഹം വേർപാട് പുനഃസമാഗമം എന്നീ വിഷയങ്ങളെല്ലാം നാടകീയസൗന്ദര്യത്തിന്റെ പൂർണ്ണതയോടു കൂടിതന്നെ കാളിദാസൻ അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുണ്ട്.

സുഗന്ധവായ അഗ്നിമിത്രന്റെയും മാളവിക എന്ന നർത്തകിയുടെ പ്രണയത്തെയും പ്രണയസാഹചര്യമായ അവരുടെ കുടുംബജീവിതത്തെക്കുറിച്ചും ഇതിൽ ഭംഗിയായി ചിത്രീകരിച്ചിരിക്കുന്നു. ആകാലഘട്ടത്തിൽ നിലവിലുണ്ടായിരുന്ന രാഷ്ട്രീയവും സാമൂഹ്യപരവുമായ സ്ഥിതിഗതികളെ ഹാസ്യഗർഭിതമായ രീതിയിൽ ഈ കൃതിയിൽ വിവരിച്ചിട്ടുണ്ട്.

ഋഗ്വേദത്തിലെ ഉർവ്വശീപുരുരവ സംവാദത്തെ ബീജമാക്കി കാളിദാസൻ രചിച്ച കൃതിയാണ് വിക്രമോർവ്വശീയമെന്ന നാടകം. ഏതോ ഒരസുരന്റെ ആക്രമണത്തിൽപ്പെട്ട ഉർവ്വശിയെ പുരുരവസ്സെന്ന രാജാവ് രക്ഷിക്കുന്നു. തുടർന്ന് ഇരുവരും പ്രണയബദ്ധരാകുന്നു. പരസ്പരം ഒന്നുചേരലിലൂടെ പ്രണയസാഹചര്യമടയുന്ന ഇവരുടെ ജീവിതകഥയാണ് ഈ നാടകത്തിലെ പ്രധാന ഇതിവൃത്തം.

മഹാത്മാരായ എല്ലാ കവികളെയും പോലെ കാളിദാസനും പ്രണയഗായകനാണ്. പരസ്പരസ്നേഹത്തിന്റെ മഹിമയാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ മിക്കകൃതികളിലെയും പ്രതിപാദ്യം. പക്ഷെ, സ്നേഹം കേവലം പഞ്ചേന്ദ്രിയപരം മാത്രമായിരിക്കരുത് എന്നും അദ്ദേഹം വിശ്വസിച്ചു. വെറും ശരീരലാവണ്യം കൊണ്ട് പാർവ്വതിക്ക് പരമേശ്വരന്റെ പ്രേമം നേടുവാൻ കഴിഞ്ഞില്ല. അതിന് തപസ്സ്-ത്യാഗം-തന്നെ വേണ്ടി വന്നു. അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം എന്ന നാടകത്തിലും ഈ തത്വം തന്നെയാണ് കവി ആവിഷ്കരിച്ചിട്ടുള്ളത്. കുടുംബജീവിതത്തിന്റെ അഥവാ സ്ത്രീപുരുഷ ബന്ധത്തിന്റെ ആഴം കാളിദാസനോളം മനസ്സിലാക്കിയിട്ടുള്ള ഒരു കവി വേറെയില്ല. അതിന്റെ ഉത്തമോദാഹരണമാണ് രഘുവംശത്തിലെ മംഗളശ്ലോകം. മാത്രമല്ല ധർമ്മശാസ്ത്രം, നീതിശാസ്ത്രം തുടങ്ങിയ ഭരണപരമായ കാര്യങ്ങളുടെ പ്രതിഫലനവും കാളിദാസകൃതികളിൽ നമുക്കുകാണാം. ചുരുക്കം പറഞ്ഞാൽ മനുഷ്യ ജീവിതത്തെ എല്ലാ ദൃഷ്ടികളിലൂടെയും നോക്കികാണുകയും വളരെ തന്മയത്വത്തോടെ അവയെ സ്വന്തം കൃതികളിൽ പ്രതിഫലിപ്പിക്കുകയും ചെയ്ത അത്യുല്യ പ്രതിഭാവാനായ കവിയാണ് കാളിദാസൻ.

महाकविकालिदासविरचितं
रघुवंशमहाकाव्यम् - पञ्चमः सर्गः

1. सन्दर्भः

സംസ്കൃത സാഹിത്യത്തിലെ പഞ്ചമഹാകാവ്യങ്ങളിൽ പ്രധാനപ്പെട്ടതാണ് കാളിദാസവി രചിതമായ രഘുവംശമഹാകാവ്യം. രാജാ ദിലീപൻ മുതൽ അഗ്നിവർണ്ണൻ വരെയുള്ള രഘു വംശത്തിലെ രാജാക്കന്മാരെക്കുറിച്ചാണ് പത്തൊൻപത് സർഗ്ഗങ്ങളിലായി വർണ്ണിച്ചിട്ടുള്ളത്. ഇതിൽ അഞ്ചാം സർഗ്ഗത്തിൽ ദിലീപന്റെ പൗത്രനും രഘുവിന്റെ പുത്രനുമായ അജന്റെ ഇന്ദുമതീസ്വയംവരത്തിനുള്ള യാത്രയാണ് പ്രതിപാദ്യവിഷയം. പ്രാരംഭത്തിൽ വരതന്ദുമു നിയുടെ ശിഷ്യനായ കൌത്സൻ ഗുരുദക്ഷിണക്കു വേണ്ട ധനം സമ്പാദിക്കാനായി രഘു വിനെ സമീപിക്കുന്ന ഭാഗമാണ് വർണ്ണിച്ചിട്ടുള്ളത്.

श्लोकः

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निश्लेषविश्राणित कोशजातम्।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः।।

अन्वयः अर्थश्च

विश्वजिति अध्वरे	-	വിശ്വജിത്ത് എന്നയാഗത്തിൽ
निश्लेषविश्राणित कोशजातम्	-	ദാനത്തിലൂടെ മുഴുവൻ ധനവും വ്യയം ചെയ്ത
तं क्षितीशं (रघुं)	-	ആ രാജാവിനെ (രഘുവിനെ)
उपात्तविद्यः	-	ഗുരുവിൽ നിന്നും വിദ്യാഭ്യാസം സമ്പാദിച്ചവനും
वरतन्तुशिष्यः	-	വരതന്ദുവിന്റെ ശിഷ്യനുമായി
कौत्सः	-	കൌത്സൻ
गुरुदक्षिणार्थी सन्	-	ഗുരുദക്ഷിണക്കുള്ള ധനം ആവശ്യപ്പെട്ടുകൊണ്ട്
प्रपेदे	-	സമീപിച്ചു.

भावार्थः

राजा रघुः विश्वजित् नाम यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सर्वस्वदानं चकार। एवं रिक्तकोशं तं रघुं वरतन्तुशिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणां दातुं धनमिच्छन् तदर्थं धनमयाचत।
छन्दः उपजातिः (सर्वेषु श्लोकेषु उपजातिरेव छन्दः)

ദശരഥപുത്രനും രാജാവുമായ രഘു വിശ്വജിത്ത് എന്ന യാഗം നടത്തി യാഗത്തിന്റെ അന്തിമഘട്ടത്തിൽ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഖജനാവിലെ ധനം മുഴുവനും ദാനം ചെയ്തു. ഇപ്രകാരം ഒഴിഞ്ഞ ഖജനാവോടുകൂടിയ അദ്ദേഹത്തെ വരതന്ദുമുനിയുടെ ശിഷ്യനായ കൌത്സൻ വിദ്യാഭ്യാസാനന്തരം ഗുരുദക്ഷിണ നൽകാനുള്ള ധനം ആവശ്യപ്പെട്ടുകൊണ്ട് സമീപിച്ചു.

2. सन्दर्भः

തന്റെ അടുത്ത് വന്ന അതിമിയെ രഘു മൺപാത്രങ്ങളിൽ അർഘ്യപാദയാദികം (കാൽകഴുകിക്കുവാനുള്ള ജലം) നൽകി സ്വാഗതം ചെയ്തു.

श्लोकः

स मृग्मये वीतहिरण्मयत्वात्
 पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।
 श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः ।
 प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥

अन्वयः अर्थश्च

अनर्घशीलः	- വിലമതിക്കാനാവാത്ത സ്വഭാവഗുണമുള്ളവനും
यशसा प्रकाशः	- തിളങ്ങുന്നയശസ്സോടുകൂടിയവനും
आतिथेयः सः (रघुः)	- ആതിഥേയനുമായ ആ രഘു
वीतहिरण्मयत्वात्	- സ്വർണ്ണനിർമ്മിതമായവ ഇല്ലാത്തതിനാൽ
मृग्मये पात्रे	- മണ്ണുകൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ പാത്രത്തിൽ
अर्घ्यं निधाय	- അതിഥിപൂജക്കുള്ള സാമഗ്രികൾ വെച്ചുകൊണ്ട്
श्रुतप्रकाशं	- വേദശാസ്ത്രാദികളിലുള്ള ജ്ഞാനത്താൽ തേജോമയനായ
अतिथिं प्रत्युज्जगाम	- അതിമിയെ സ്വീകരിക്കാനായി മുന്നോട്ട് ചെന്നു.

भावार्थः

अमुल्यगुणशीलसम्पन्नः कीर्त्या तेजोमयः, यः आतिथेयः रघुः कोशस्य रिक्तत्वात् सुवर्णमयपात्रस्याभावाच्च मृग्मये पात्रे एव अतिथिपूजार्थं मड्टलसामग्रिं संस्थाप्य वेदशास्त्रादिपरिज्ञानेन जाज्वल्यमानं अतिथिं कौत्सं स्विकृत्य आनेतुं पुरः प्रतस्थे ।
 अस्मिन् श्लोके विशेषालङ्कारः ।

അമൂല്യമായ സ്വഭാവഗുണങ്ങളോടുകൂടിയവനും സ്വകീർത്തികൊണ്ട് വിശ്വം മുഴുവൻ വിളങ്ങുന്നവനുമായ, ആതിഥേയനായ ആ രഘു യാഗത്തിലൂടെ കോശം ക്ഷയിച്ചതിനാൽ സ്വർണ്ണപാത്രങ്ങളുടെ അഭാവത്താൽ മണ്ണുകൊണ്ടുള്ള പാത്രത്തിൽ അതിഥിപൂജക്കുള്ള മംഗളസാമഗ്രികൾ വെച്ചുകൊണ്ട് മഹർഷിയെ സ്വീകരിക്കാനായി മുന്നോട്ട് ചെന്നു.

3. सन्दर्भः

അതിമിയെ വിധിപ്രകാരം സൽക്കരിച്ചതിനുശേഷം രഘു അദ്ദേഹത്തോട് കുശലപ്രശ്നം നടത്തി.

श्लोकः

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञः
 तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
 विशाम्पतिर्विष्टरभाजमारात् ।
 कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥

अन्वयः अर्थश्च

धिज्ञः	- ഉപചാരവിധികൾ അറിയുന്നവനായ
मानधनाग्रयायी	- അഭിമാനത്തെ ധനമായി കരുതുന്നവനായ
कृत्यवित्	- സ്വകർത്തവ്യങ്ങളെ അറിയുന്നവനായ
विशाम्पतिः	- രാജാവ് രഘു
विष्टरभाजं	- ആസനസ്ഥനായ
तं तपोधनं	- ആമഹർഷിയെ
विधिवदर्चयित्वा	- വിധിയാംവണ്ണംപൂജചെയ്തിട്ട്

आरात्	- അടുത്ത് ചെന്ന്
कृताञ्जलिः (सन्)	- കൈകൾ കുപ്പിക്കൊണ്ട്
इति उवाच	- ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു.

भावार्थः

उपचारविधिवित्, स्वाभिमानैक धनः, स्वकर्तव्यपरायणः स राजा रघुः आसनस्थितं तं तपोधनं विधिप्रकारेण पूजयित्वा तत्समीपं गत्वा बद्धाञ्जलिः सन् एवं वक्तुमारब्धः ।
आस्मिन् श्लोके विशेषालङ्कारः ।

അതിഥി പുജാവിധികളറിയുന്നവനും, സ്വാഭിമാനമൊന്നു മാത്രം ധനമായിട്ടുള്ളവനും സ്വന്തം കർത്തവ്യങ്ങളെക്കുറിച്ച് ബോധവാനുമായ ആ രാജാരഘു, ആസനസ്ഥനായിരിക്കുന്ന ആ തപോധനനെ (കൌത്സനെ) വിധിയാംവണ്ണം അർഘ്യപാദ്യാദികളാൽ പുജിച്ചിട്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ സമീപത്ത് ചെന്ന് കൈകൾ കുപ്പിക്കൊണ്ട് ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു.

4. सन्दर्भः

തുടർന്ന് രാജാവ് കൌത്സനോട് ഗുരുവായ വരതന്തുവിനെക്കുറിച്ച് കുശലാനുവേഷണം നടത്തുന്നു.

श्लोकः

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतां ऋषीणां
कृशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं
लोकेन चैतन्यमिवाष्णरश्मेः ॥

अन्वयः अर्थश्च

हे कृशाग्रबुद्धे	- ഹേ! സൂക്ഷ്മബുദ്ധിയുള്ളവനേ
मन्त्रकृतां ऋषीणां	- മന്ത്രകർത്താക്കളായ ഋഷിമാരിൽ
अग्रणीः	- ശ്രേഷ്ഠനായ, മുമ്പനായ
ते गुरुः	- അങ്ങയുടെ ഗുരു
अपि कुशली	- സന്തുഷ്ടനായിരിക്കുന്നില്ലേ?
यतः	- യാതൊരുവനിൽ നിന്നും
त्वया	- അങ്ങയാൽ
अशेषं ज्ञानं.	- സകലവിദ്യകളും
लोकेन	- ജനങ്ങളാൽ
उष्णरश्मेः चैतन्यं इव	- സൂര്യന്റെ ഊർജ്ജമെന്നപോലെ
आप्तम्	- സ്വായത്തമാക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു.

भावार्थः

रघुः कौत्सं वरतन्तोः कृशलं पृच्छति-हे सुक्ष्मबुद्धे वेदमन्त्रकर्तृणां ऋषीणां मध्ये श्रेष्ठः ते गुरुः कुशली भवति खलु? यस्य गुरोः सकाशत् त्वया सकला अपि विद्याः प्राप्ताः यथा जनाः सुर्यात् सौरोजं सर्वदा प्राप्नुवन्ति ।
अस्मिन् श्लोके उपमालङ्कारः ।

രഘു കൌത്സനോട് ഗുരുവായ വരതന്തുവിനെ പറ്റി കുശലാനുവേഷണം നടത്തുന്നു. അല്ലയോ സൂക്ഷ്മബുദ്ധിയായ കൌത്സ! ജനങ്ങൾ എപ്രകാരമാണോ സ്വന്തം അഭിവൃദ്ധിക്കുവേണ്ടി സൂര്യനിൽനിന്നും സൗരോർജ്ജം ആഗിരണം ചെയ്യുന്നത് അപ്രകാരം യാതൊരു ഗുരുവിൽ നിന്നും എല്ലാ വിദ്യകളും അങ്ങ സ്വാംശീകരിച്ചുവോ, വേദമന്ത്രദ്രഷ്ടാക്കളിൽ ശ്രേഷ്ഠനായ ആ ഗുരുവിന് സുഖം തന്നെയല്ലേ?

5. സन्दർഭ്:

ശരീരം, വാക്ക്, മനസ്സ് എന്നീ മൂന്ന് പ്രകാരത്തിലുള്ള തപസ്സുകളും നിർവ്വഹണം നടക്കുന്നില്ലേ എന്ന് രഘു ചോദിക്കുന്നു.

ശ്ലोक:

कायेन वाचा मनसापि शश्वत्
 यत्सम्भृतं वासवधैर्यलोपि ।
 आपद्यते न व्ययमन्तरायैः
 कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥

അന്വയ: അർത്ഥ്

കാयेന	-	ശരീരം കൊണ്ടും
വാചാ	-	വാക്കുകൾ കൊണ്ടും
മനസാ അപി	-	മനസ്സുകൊണ്ടും
വാസവധैर्यलोपि	-	ഇന്ദ്രന്റെ ധൈര്യത്തെ ക്ഷീണിപ്പിക്കുന്ന
യत् തപ:	-	യാതൊരു തപസ്സുണ്ടോ
शश्वत् सम्भृतं	-	നിരന്തരമായി സംഭരിച്ചിട്ടുള്ള
महर्षे:	-	മഹർഷിയുടെ
त्रिविधं तत् തപ:	-	മൂന്നു വിധത്തിലുള്ള ആ തപസ്സ്
अन्तरायै:	-	വിഘ്നങ്ങളാൽ
व्ययं न आपद्यते कच्चित्	-	ഒട്ടും വ്യഥാവിധിയോടെ പോകുന്നില്ലല്ലോ

भावार्थ:

रघु: वरतन्तो: तपस्पाविषये कौत्सं पृच्छति - शरीरेण मनसा वचसा च क्रियमाणं, इन्द्रस्य धैर्यं क्षीयमाणञ्च यत् तप: निरन्तरं सम्भृतं वरतन्तो: त्रिविधं तत् तप: विघ्नै: कदापि न बाध्यते किल?

സാരം

6. സन्दർഭ്:

ശ്ലोक:

आधारबन्धप्रमुखै: प्रयत्नै:
 संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
 कच्चिन्न वास्वादिरुपत्त्वो व:
 श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥

അന്വയ: അർത്ഥ്

आधारबन्धप्रमुखै:	-	തടംപിടിക്കുക തുടങ്ങിയ
प्रयत्नै:	-	ജോലികളിലൂടെ
सुतनिर्विशेषं	-	പുത്രതുല്യം
संवर्धितानां	-	വളർത്തിക്കൊണ്ടുവരുന്ന

श्रमाच्छिदां	-	തണലേകി ക്ഷീണമകറ്റുന്ന
वः आश्रमपादपानां	-	നിങ്ങളുടെ ആശ്രമവൃക്ഷങ്ങൾക്ക്
वास्वादिः	-	കൊടുക്കാറ്റ് കാട്ടുതീ തുടങ്ങിയ
उपप्लवः	-	പ്രകൃതിക്ഷോഭങ്ങൾ
न कच्चित्	-	ഉണ്ടാകുന്നില്ലല്ലോ

भावार्थः

आलवालेषु जलशेखरणादिभिः पोषणेपायैः स्वपुत्रतुल्यं संवर्धितानां छायाप्रदानेन श्रमोपशमकारिणां युष्माकं आश्रमवृक्षाणां दावानलमहावातादिबाधा न जायते किल?

വൃക്ഷങ്ങളുടെ കടയ്ക്കൽ ഒഴിക്കുന്ന ജലം ഒഴുകിപ്പോകാതിരിക്കാനായി തടം നിർമ്മിക്കുക തുടങ്ങിയ പ്രവൃത്തികളിലൂടെ സ്വപുത്രതുല്യം വളർത്തിക്കൊണ്ടുവരുന്ന, ക്ഷീണിതർക്ക് തണലേകി ക്ഷീണമകറ്റുന്ന ആ ആശ്രമവൃക്ഷങ്ങൾക്ക് കൊടുക്കാറ്റ്, കാട്ടുതീ തുടങ്ങിയ പ്രകൃതിക്ഷോഭങ്ങൾ ബാധിക്കുന്നില്ലല്ലോ?

7. सन्दर्भः

ആശ്രമത്തിൽ വളരുന്ന മാനുകൾക്കും സൗഖ്യം തന്നെയല്ലെ എന്ന് രഘു കൗത്സനോട് ചോദിക്കുന്നു.

श्लोकः

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वा-
 दभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
 तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
 कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥

अन्वयः अर्थश्च

क्रियानिमित्तेष्वपि कुशेषु	-	കുശപ്പുല്ലുകൾ ഹോമാദികൾക്ക് ആവശ്യമാ
		യിരുന്നിട്ടും
वत्सलत्वात्	-	പുത്രനിർവിശേഷമായ വാത്സല്യത്താൽ
मूनिभिः	-	മഹർഷിമാരാൽ
अभग्नकामा	-	ഇഷ്ടം തിരസ്കരിക്കപ്പെടാത്ത
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला	-	അവരുടെ മടിത്തട്ടിൽ വീണ
		പൊക്കിൾക്കൊടിയോടു കൂടിയ
मृगीणां प्रसूतिः	-	മാൻപേടയുടെ പ്രസവം
अनघा कच्चित्	-	ബുദ്ധിമുട്ടില്ലാത്തതല്ലേ?

भावार्थः

आश्रमवासिनः मुनयः तत्रस्थान् हरिणान् पुत्रतुल्यं स्निह्यन्ति, अतः ते क्रियाकारणभूतामपि कुशां तस्यै हरिण्यै ददति या मुनीनां अङ्के शय्यारूपेण विचिन्त्य तत्र सुखप्रसवा भवति । तस्याः हरिण्यः प्रसूतिः निर्विघ्ना भवति खलु इति रघुः पृच्छति ।

ഹോമാദികൾക്ക് ദർഭപ്പുല്ല് ആവശ്യമാണെന്നിരിക്കിലും പുത്രതുല്യമായ സ്നേഹത്താൽ മഹർഷിമാരാൽ ഈ ദർഭ നിഷേധിക്കപ്പെടാത്ത പേടമാൻ മുനിമാരുടെ മടിത്തട്ടിൽ കിടന്ന് പ്രസവിക്കുന്നു. ഇപ്രകാരമുള്ള പ്രസവത്തിൽ ബുദ്ധിമുട്ടൊന്നും വരുന്നില്ലല്ലോ എന്ന് രഘു ചോദിക്കുന്നു.

8. സन्दർഭ്:

പ്രതിദിനം സ്നാനം, തർപ്പണം എന്നിവക്കുപയോഗിക്കുന്ന തീർത്ഥജലാശയങ്ങൾ നിർമ്മലങ്ങൾ തന്നെയല്ലേ എന്ന് ചോദിക്കുന്നു.

श्लोक:

निवर्त्यते यैर्नियमाभिषेको
 येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।
 तान्युच्छष്ടाङ्कितसैकतानि ।
 शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥

अन्वयः अर्थश्च

यै: (तीर्थजलै:)	-	യാതൊരു തീർത്ഥജലത്താൽ
नियमाभिषेक:	-	നിത്യം ചെയ്യുന്ന സ്നാനാദികൾ
निवर्त्यते	-	അനുഷ്ഠിക്കുന്നു
येभ्य:	-	യാതൊരു തീർത്ഥജലത്താൽ
पितृणां	-	പിതൃക്കൾക്കുള്ള
निवापाञ्जलयः (निवर्त्यन्ते)	-	തർപ്പണാദികൾ നിവർത്തിക്കുന്നുവോ?
तानि उच्छष്ടाङ्कितसैकतानि	-	ധാന്യച്ചെടികൾ നിറഞ്ഞ മണൽത്തിട്ടയോടു കൂടിയ
वः तीर्थजलानि	-	നിങ്ങളുടെ തീർത്ഥജലാശയങ്ങൾ
शिवानि कच्चित्	-	നിർമ്മലങ്ങളായിരിക്കുന്നില്ലേ

भावार्थ:

रघुः कौत्सं पुनः पृच्छति येन तीर्थजलाशयेन भवन्तः सर्वे स्नानादिकं कुर्वन्ति तथा पितृभ्यः तर्पणादिकार्यं सध्यन्ति यस्य सिकतासु धान्यक्षेत्रं भवति तस्य जलाशयस्य जलानि निर्मलानि भवन्ति किल?

കൗത്സനോട് കുശലാനേഷണം നടത്തുന്ന രഘു വീണ്ടും ചോദിക്കുന്നു നിങ്ങൾ സർവ്വദാ സ്നാനാചമനാദികൾ അനുഷ്ഠിക്കുന്നവയും പിതൃക്കൾക്ക് തർപ്പണം നടത്തുന്നവയുമായ ജലാശയങ്ങൾ, യാതൊരുവയുടെ മണൽത്തിട്ടകൾ ധാന്യ ചെടികൾ നിറഞ്ഞതാണോ ആ ജലാശയത്തിലെ ജലം നിർമ്മലമായിരിക്കുന്നില്ലേ.

9. സन्दർഭ്:

നിങ്ങളുടേയും അതിഥികളുടേയും ശരീരസന്ധാരണത്തിനാവശ്യമായ ധാന്യങ്ങൾ ഗ്രാമങ്ങളിൽ നിന്നും വരുന്ന കന്നുകാലികൾ തിന്നു നശിപ്പിക്കുന്നില്ലല്ലോ എന്ന് രഘു ചോദിക്കുന്നു.

श्लोक:

नीवारपाकादि कटङ्करीयै-
 रामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।
 कालोपपन्नातिथिकल्पभागां
 वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥

अन्वयः अर्थश्च

कालोपपन्नातिथिकल्पभागं	-	ഉചിതസമയത്ത് വരുന്ന അതിഥികൾക്ക് നൽകാനുള്ളതും
वन्चं	-	വനത്തിൽ ഉൽപാദിപ്പിക്കപ്പെടുന്നവയും
वः शरीरस्थितिसाधनं	-	നിങ്ങളുടെ ശരീരം നിലനിർത്തുന്നതുമായ
नीवारपाकादि	-	വരിനെല്ലു് ഫലങ്ങൾ തുടങ്ങിയവ
जानपदैः कटङ्करीयैः	-	ഗ്രാമത്തിലുള്ള കന്നുകാലികളാൽ
न आमृश्यते कच्चित्?	-	നശിപ്പിക്കപ്പെടുന്നില്ലല്ലോ?

भावार्थः

आश्रमे फलधान्यादीनां संरक्षणे कापि बाधा नास्ति वेति रघुः पृच्छति । उचितसमये समागतेभ्यः अतिथिभ्यः दातव्यानि तथा भवतां शरीरसन्धारणस्य साधनानि वने उत्पन्नानि नीवारफलादीनि ग्रामीणैः गोवृषभादिभिः न भञ्ज्यते किल ?

വനത്തിലെ കൃഷിയെല്ലാം വേണ്ട രീതിയിൽ സംരക്ഷിക്കപ്പെടുന്നില്ലേ എന്ന് രഘു ചോദിക്കുന്നു. ഉചിതസമയത്ത് എത്തിച്ചേരുന്ന അതിഥികൾക്ക് നൽകാനുള്ളതും വനത്തിൽ ഉല്പാദിപ്പിക്കപ്പെടുന്നതും നിങ്ങളുടെ ശരീരസന്ധാരണത്തിനുപയോഗിക്കുന്നതുമായ ധാന്യഫലാദികൾ ഗ്രാമത്തിൽ നിന്നും വരുന്ന പശു, കാള തുടങ്ങിയ കന്നുകാലികളാൽ നശിപ്പിക്കപ്പെടുന്നില്ലല്ലോ.

10. सन्दर्भः

കൗത്സന്റെ വിദ്യാഭ്യാസം പൂർത്തിയായോ? ഗൃഹസ്ഥാശ്രമത്തിലേക്ക് പ്രവേശിക്കുവാനുള്ള അനുമതി ലഭിച്ചുവോ എന്നെല്ലാം രഘു ചോദിക്കുന്നു.

श्लोकः

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
 सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
 कालोह्ययं सङ्क्रमितुं द्वितीयं
 सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥

अन्वयः अर्थश्च

अपि त्वं	-	കൂടാതെ അങ്ങ്
प्रसन्नेन महर्षिणा	-	അങ്ങയിൽ സന്തുഷ്ടനായ മഹർഷി വരതന്തുവിനാൽ
साम्यक् विनीय	-	എല്ലാ വിദ്യകളും നന്നായി അഭ്യസിപ്പിച്ചശേഷം
गृहाय	-	ഗൃഹസ്ഥാശ്രമത്തിലേക്ക് പ്രവേശിക്കുവാൻ
अनुमतः	-	അനുവദിക്കപ്പെട്ടവനായോ?
हि (यस्मात्)	-	എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ
ते सर्वोपकारक्षमं	-	അങ്ങേക്ക്, എല്ലാവർക്കും ഉപകാരം ചെയ്യുന്നതിന് യോഗ്യമായ
द्वितीयं आश्रमं	-	രണ്ടാമത്തെ ആശ്രമം (ഗൃഹസ്ഥാശ്രമം)
सङ्क्रमितुं	-	പ്രവേശിക്കുവാൻ
अयं कालः	-	ഇതാണ് ഉചിതസമയം

भावार्थः

कौत्सस्य गृहस्थाश्रमप्रवेशविषये रघुः पृच्छति । भवतः विनयादिसद्गुणेषु सम्प्रीतेन महर्षिणा वरतन्तुना विविधा विद्याः अधीतो भवान् गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुं अनुमतिं प्राप्तो वा? कुत इति चेत् इतरेषां आश्रमाणां उपकारक्षमं गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुं अयमेव तव उचितः कालः ।

കൗത്സന് വിവാഹം കഴിക്കുവാൻ സമയമായി എന്ന് രഘു സൂചിപ്പിക്കുന്നു. കൗത്സ! അങ്ങയുടെ വിനയാദിസദ്ഗുണങ്ങളിൽ സംപ്രീതനായി എല്ലാ വിദ്യകളും അങ്ങയെ പഠിപ്പിച്ച ഗുരുവിൽ നിന്നും ഗൃഹസ്ഥാശ്രമപ്രവേശനത്തിന് അനുമതി ലഭിച്ചുവോ? എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ മറ്റുമുന്നാശ്രമങ്ങൾക്കും ഉപകാരം ചെയ്യാൻ കഴിയുന്ന ആ ഗൃഹസ്ഥാശ്രമത്തിലേക്ക് പ്രവേശിക്കുവാൻ ഇതാണ് അങ്ങയ്ക്ക് ഉചിതമായ സമയം.

11. സन्दർഭ്:

ഇപ്രകാരം കൃശലപ്രശ്നങ്ങൾക്കുശേഷം രഘു കൗത്സന്റെ ആഗമനോദ്ദേശത്തെക്കുറിച്ച് ചോദിക്കുന്നു.

श्लोक:

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं
 मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
 अप्याज्ञया शासितुरാत्मना वा
 प्राप्तोसि सम्भावयितुं वानान्माम् ।

अन्वय: अर्थश्च:

അർഹതഃ തവ	-	പൂജ്യനായ അങ്ങയുടെ
അഭിഗമേന	-	ആഗമനത്താൽ
ന തൃപ്തം	-	തൃപ്തിവരാത്ത
മേ മനഃ	-	എന്റെ അന്തഃകരണം
നിയോഗക്രിയയാ	-	ആജ്ഞാപാലനത്തിനായി
ഉത്സുകം (വർതते)	-	തയ്യാറായിനിൽക്കുന്നു
അപി ശാസितുഃ അജ്ഞയാ	-	ഗുരുവിന്റെ ആജ്ഞകൊണ്ടോ
അത്മനാ വാ	-	സ്വേച്ഛയാലോ
മാം सम्भावयितुं	-	എന്നെ ആദരിക്കുവാനായി
വനാത് പ്രാപ്തഃ അസി	-	വനത്തിൽ നിന്നും ഇവിടെ എത്തിച്ചേർന്നത്

भावार्थ:

पूजार्हस्य भवतः आगमनेन अलब्धकामः मम मनः भवदाज्ञापालनाय उत्सुकं भवति । भवान्मां अनुग्रहीतुं गुरोराज्ञया उत स्वेच्छया वा वनात् अत्र आगतः इत्यपि ज्ञातुमिच्छामि । अत्र प्रेयोऽलङ्कारः ।

കൗത്സന്റെ ആഗമനോദ്ദേശത്തെക്കുറിച്ച് രഘു സ്വന്തം ജിജ്ഞാസ വെളിപ്പെടുത്തുന്നു. പൂജ്യനായ അങ്ങയുടെ ആഗമനം കൊണ്ടുമാത്രം തൃപ്തിയടയാത്ത എന്റെ മനസ്സ് അങ്ങയുടെ ആജ്ഞാപാലനത്തിനായി സജ്ജമായിരിക്കുന്നു. എന്നെ അനുഗൃഹീതനാക്കുവാനായി അങ്ങവനത് ഗുരുവിന്റെ ആജ്ഞ അനുസരിച്ചാണോ അതോ സ്വേച്ഛയാലാണോ എന്നും അറിയാൻ ഞാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നു.

12. സन्दർഭ്:

രഘുവിന്റെ സ്ഥിതികണ്ട് സ്വന്തം ഉദ്ദേശം നടക്കുമോ എന്ന ആശങ്കയാൽ കൗത്സൻ രാജാവിനോട് ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു.

श्लोक:

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
 रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
 स्वार्थेपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः
 तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥

अन्वयः अर्थश्च

अर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य	-	മണ്ണുകൊണ്ടുള്ള പുജാപാത്രങ്ങളാൽ നിർധനതാം അനുമാനിക്കപ്പെടുന്ന
रघोः	-	രഘുവിന്റെ
इति उदारां अपि	-	ഇപ്രകാരം ഉദാരപൂർണ്ണമെങ്കിലും
गां निशम्य	-	വാക്കുകൾ കേട്ടിട്ട്
वरतन्तुशिष्यः	-	വരതന്തുവിന്റെ ശിഷ്യനായ കൗത്സൻ
स्वार्थेपपत्तिं प्रति	-	സ്വന്തം ഉദ്ദേശസാധ്യത്തെക്കുറിച്ച്
दुर्बलाशः सन्	-	പ്രതീക്ഷ നഷ്ടപ്പെട്ടവനായിട്ട്
तं इति अवोचत्	-	അദ്ദേഹത്തോട് ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു

भावार्थः

रघोः उदारपूर्णमपि वचनं श्रुत्वा मृण्मयेन अर्घ्यपात्रेण तस्य निर्धनत्वं अनुमीय वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वकार्यसाध्यं प्रति दुर्बलाशः सन् एवं रघुं अवोचत् ।

രഘുവിന്റെ ഉദാരപൂർണ്ണമെങ്കിലും മൺപാത്രങ്ങളാൽ അതിഥിപൂജചെയ്യുന്നതിൽ നിന്നും അദ്ദേഹത്തിന്റെ നിർധനതാം മനസ്സിലാക്കിയ കൗത്സൻ സ്വന്തം കാര്യസാധ്യത്തിൽ പ്രതീക്ഷ നഷ്ടപ്പെട്ടവനായിട്ട് രഘുവിനോട് ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു.

13. सन्दर्भः

രഘുവിന്റെ ചോദ്യങ്ങൾക്ക് കൗത്സൻ മറുപടി പറയുന്നു. അങ്ങ് നാഥനായിരിക്കുമ്പോൾ ഞങ്ങൾ സുരക്ഷിതരായി കഴിയുന്നു.

श्लोकः

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्
 नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
 सूर्य तपत्यावरणाय दृष्टेः
 कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्राः ॥

अन्वयः अर्थश्च

हे राजन्	-	അല്ലയോ രാജാവേ
(त्वं) नः सर्वत्र	-	അങ്ങ് ഞങ്ങളുടെ എല്ലാ പ്രകാരത്തിലുമുള്ള
वार्तं अवेहि	-	സ്വാസ്ഥ്യത്തെ അറിഞ്ഞാലും
त्वयि नाथे सति	-	അങ്ങ് നാഥനായുള്ളപ്പോൾ
प्रजानां अशुभं कुतः -	-	പ്രജകൾക്ക് അശുഭമെവിടെ?
सूर्ये तपति सति	-	സൂര്യൻ ജ്വലിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുമ്പോൾ
तमिस्राः	-	അന്ധകാരം
लोकस्य दृष्टेः	-	ലോകത്തിന്റെ കാഴ്ചക്ക്
आवरणाय कथं कल्पेत?	-	എങ്ങിനെ ആവരണമായി ഭവിക്കുന്നു?

भावार्थः

हे राजन्, अस्माकं आश्रमे वयं सर्वप्रकारेण स्वस्था भवाम इति भवान् जानन्तु, भवतां शासने प्रजानां येन केनापि प्रकारेण अशुभं न जायते । अस्य दृष्टान्तरूपेण कथयति - जाज्वल्यमानस्य सूर्यस्य पुरतः अन्धकारं कदापि आवरणं न भवितुमर्हति । अत्र अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

അങ്ങയുടെ ഭരണത്തിൻ കീഴിൽ ഞങ്ങൾ സുരക്ഷിതരാണെന്ന് കൗത്സൻ മറുപടി പറയുന്നു. ഹേ, രാജൻ, എല്ലാ പ്രകാരത്തിലും സ്വസ്ഥരായി ഞങ്ങൾ തപോവൃത്തിയെ അനുഷ്ഠിക്കുന്നുവെന്നറിഞ്ഞാലും അങ്ങ് നാഥനായിരിക്കുമ്പോൾ ഏതു ബുദ്ധിമുട്ടുകളാണ് ഞങ്ങളെ അലട്ടുക? കത്തിജ്വലിക്കുന്ന സൂര്യന്റെ മുമ്പിൽ അന്ധകാരം ഒരിക്കലും ആവരണമായി (വിഘ്നമായി) ഭവിക്കുന്നില്ലല്ലോ?

14. സन्दർഭ്:

താൻ വന്നത് അനവസരത്തിലാണെന്ന് കൗത്സൻ പറയുന്നു.

ശ്ലोक:

भक्तिःप्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
 पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।
 व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः
 त्वमर्थिभावादिति मे विषादः ॥

अन्वयः अर्थश्च

प्रतीक्ष्येषु भक्तिः	-	പുജ്യരായ വ്യക്തികളിലുള്ള ഭക്തി
ते कुलोचिता	-	നിന്റെ കുലത്തിന് ഉചിതം തന്നെ
हे महाभाग	-	അല്ലയോ മഹാത്മാവേ
तया	-	ആ ഭക്തിയാൽ
पूर्वान् अतिशेषे	-	അങ്ങ് പൂർവ്വികരെപ്പോലും അതിശയിപ്പിക്കുന്നു.
(किं) तु अहं	-	എന്നാൽ ഞാൻ
व्यतीतकालः सन्	-	വൈകിയ വേളയിൽ വന്നവനായിട്ട്
अर्थिभावात्	-	അപേക്ഷക ഭാവത്തോടെ
त्वां अभ्युपेतः	-	അങ്ങയെ ആശ്രയിച്ചിരിക്കുന്നു
इति मे विषादः	-	എന്നതാണ് എന്നിൽ വിഷാദമുളവാക്കുന്നത്.

भावार्थः

कौत्साः रघुं प्रति वदति पूजनीयेषु या भक्तिः सा तव कुलस्य उचिता भवति । हे महात्मन्, तया भवत्या त्वं स्वपूर्विकानपि अतिशेषे । किन्तु अहं अपेक्षकभावेन विलम्बिते काले भवत्सकाशं आगत इत्येव मम अत्र विषादस्य विषयः ।

താൻ വന്നത് അനവസരത്തിലായിപ്പോയെന്ന് കൗത്സൻ രഘുവിനോട് പറയുന്നു. പുജ്യരായ വ്യക്തികളിൽ അങ്ങ് കാണിക്കുന്ന ഈ ഭക്തി അങ്ങയുടെ കുലത്തിന് അനുയോജ്യം തന്നെ. അല്ലയോ മഹാത്മാവേ ഈ വിഷയത്തിൽ അങ്ങ് സ്വന്തം പൂർവ്വികരെപ്പോലും ആശ്ചര്യപ്പെടുത്തുന്നു. എന്നാൽ ഞാൻ അപേക്ഷകഭാവത്തോടെ ഈ വൈകിയ വേളയിൽ അങ്ങയെ ആശ്രയിച്ചിരിക്കുന്നല്ലോ എന്നതാണ് എനിക്ക് വേദകരമായിട്ടുള്ളത്.

15. സन्दർഭ്:

അല്ലയോ രാജാവേ, അർഹതയുള്ളവർക്ക് സ്വന്തം ധനം ദാനം ചെയ്തതിലൂടെ, അങ്ങ് പൂർവ്വാധികം തേജോമയനായിരിക്കുന്നു എന്ന് കൗത്സൻ ഈ ശ്ലോകത്തിൽ പറയുന്നു.

ശ്ലोक:

शरीरमात्रेण नरेन्द्र निष्ठन्
 आभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
 आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
 स्तम्बेन जीवार इवावशिष्टः ॥

അന്വയ: അർത്ഥ്

हे नरेन्द्रः	-	അല്ലയോ രാജാവേ
तीर्थप्रतिपादितर्धिः	-	സർവ്വധനവും അർഹതയുള്ളവർക്ക് ദാനം ചെയ്ത അങ്ങ
शरीरमात्रेण तिष्ठन्	-	ശരീരമാത്രം അവശേഷിക്കുന്നവനായിട്ട്
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः	-	കുതിരല്ലാം മുനിമാർ കൊയ്തെടുത്ത്
स्तम्बेन अवशिष्टः	-	തണ്ടുമാത്രം ബാക്കിയായ
नीवार इव आभासि	-	വരിനെൽച്ചെടിപോൽ ശോഭിക്കുന്നു

भावार्थ:

कौत्सः रघोः दानशीलं प्रशंसति । हे राजन् सत्पात्रेषु स्वकीयं सर्वस्वं धनं दत्त्वा केवलं शरीरमात्रेण तिष्ठन् भवान् मुनिशिः गृहीतः सर्वधान्यः नीवारस्तम्ब इव शोभते ।
अस्मिन् श्लोके उपमालङ्कारः ।

16. सन्दर्भ:

श्लोक:

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्
अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥

അന്വയ: അർത്ഥ്

भवान् एकनराधिपः सन्	-	അങ്ങൻ ഏകജ്ഞാതാധിപതിയായി
मखजं (यत्) अकिञ्चनत्वं	-	യാഗജന്യമായ യാതൊരു നിർധനത്വത്തെ
व्यनक्ति	-	പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നുവോ
(तत्) स्थाने	-	അത് അനുയോജ്യം തന്നെ
सुरैः	-	ദേവന്മാരാൽ
पर्यायपीतस्य	-	ക്രമമായി കുടിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന
हिमांशोः	-	ചന്ദ്രൻ
कलाक्षयः	-	അമാവാസിയിലേക്ക് നീങ്ങും തോറും ഉണ്ടാകുന്ന ക്ഷയം
वृद्धेः श्लाघ्यतरोः	-	വൃദ്ധിയേക്കാൾ ശ്രേഷ്ഠമാണല്ലോ

भावार्थ:

भवान् सार्वभौमः सन् विश्वजित् यागे स्वकीयं सर्वस्वं धनं दानरूपेण दत्त्वा यत् निर्धनत्वं प्रकाशयति तत् उचितमेव । यतो हि देवैः क्रमेण चन्द्रस्य कला पीयते तेन आगतः क्षयः वृद्धिमपेक्ष्य अधिकः श्लाघनीयो भवति ।
काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

കൗത്സൻ രഘുവിനെ പ്രശംസിച്ചുകൊണ്ട് വീണ്ടും പറയുന്നു. അങ്ങ് ഏകച്ഛത്രോധിപതിയായി വിശ്വജിത് എന്ന യാഗത്തിലൂടെ എല്ലാധനവും യാഗം ചെയ്ത് യാതൊരു നിർധനത്വത്തെ പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നുവോ അത് പ്രശംസനീയം തന്നെ. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ ദേവന്മാർ ക്രമേണ പാനം ചെയ്യുന്നതിലൂടെ ചന്ദ്രനിലുണ്ടാകുന്ന കലാക്ഷയം അഭിവൃദ്ധിയേക്കാൾ ശ്രേഷ്ഠമത്രെ. (പൗർണ്ണമിക്കു ശേഷം അമാവാസിയിലേക്ക് നീങ്ങും തോറും ചന്ദ്രക്കല ചെറുതായി വരുന്നത് ദേവന്മാർ അമൃതാംശുവായ ചന്ദ്രനെ പാനം ചെയ്യുന്നതിനാലാണ് എന്ന് കരുതപ്പെടുന്നു)

17. सन्दर्भ:

കാര്യസാധ്യത്തിനായി മറ്റൊരാളെ സമീപിക്കാമെന്ന് കൗത്സൻ.

श्लोक:

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो
 गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
 स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगർभं
 शरदघ्नं नार्दति चातकोऽपि ॥

अन्वय: अर्थश्च

तत् तावत्	-	അതിനാൽ
अनन्यकार्यः अहं	-	മറ്റു ഉദ്ദേശങ്ങളൊന്നുമില്ലാത്ത ഞാൻ
अन्यतः	-	മറ്റേതെങ്കിലും മാർഗ്ഗങ്ങളിലൂടെ
गुर्वर्थ आहर्तु	-	ഗുരുവിന് നൽകാനുള്ള ധനം സമ്പാദിക്കുവാൻ
यतिष्ये	-	പ്രയത്നിക്കാം
ते स्वस्ति अस्तु	-	അങ്ങേയ്ക്ക് മംഗളം ഭവിക്കട്ടെ
निर्गलिताम्बुगർभं	-	നീരൊഴിഞ്ഞു പോയ
शरदघ्नं	-	ശരത്കാലത്തെ മേഘത്തോട്
चाकतःअपि	-	വേഴാമ്പൽ പോലും
न अर्दति	-	യാചന നടത്തുന്നില്ല

भावार्थ:

स्वकीयं कार्यं साधयितुं अन्यं दातारमन्विष्यामि इति कौत्सः वदति, कार्यन्तररहितः अहं गुरुदक्षिणासम्पादनाय अन्यं दातारं अन्विष्यामि तुभ्यं मङ्गलानि भवन्तु। चातकः कदापि स्वदाहशमनाय निर्जलं मेघं न याचते। श्लोकेऽस्मिन् अर्थान्तरन्यासालङ्कारः

അതുകൊണ്ട് ഈ അവസരത്തിൽ മറ്റൊന്നും ചെയ്യാനില്ലാത്തതിനാൽ ഗുരുവിനു നൽകാനുള്ള ധനം സമ്പാദിക്കുവാൻ ഞാൻ മറ്റേതെങ്കിലും മാർഗ്ഗം തേടാം. അങ്ങേയ്ക്ക് എല്ലാവിധ മംഗളങ്ങളും ഭവിക്കട്ടെ. ദാഹാർത്തനായ വേഴാമ്പൽപോലും നീരൊഴിഞ്ഞുപോയ ശരത്കാലമേഘത്തോട് ജലംയാചിക്കുന്നില്ലല്ലോ.

18. सन्दर्भ:

ഇപ്രകാരം പോകാൻ തുടങ്ങിയ കൗത്സനോട് 'ഗുരുവിന് എന്ത് ദക്ഷിണ കൊടുക്കണമെന്ന് രഘു ചോദിക്കുന്നു.

श्लोक:

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
 शिष्यं महर्षेर्नृपतिनिषिद्ध्य ।
 किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥

अन्वयः अर्थश्च

एतावत् उक्त्वा	-	ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞിട്ട്
प्रतियातुकामम्	-	തിരിച്ചുപോകാൻ തുടങ്ങിയ
महर्षेः शिष्यं	-	മഹർഷിയുടെ ശിഷ്യനെ
नृपतिः	-	രാജാവ്
निषिद्ध्य	-	തടഞ്ഞിട്ട്
हे विद्वन्	-	അല്ലയോ ജ്ഞാനിൻ
त्वया	-	അങ്ങയാൽ
गुरवे प्रदेयं वस्तु	-	ഗുരുവിന് നൽകേണ്ടതായ ദക്ഷിണ
किं कियद्वा इति	-	എന്ത്, എത്ര എന്ന്
तं अन्वयुङ्क्त	-	അദ്ദേഹത്തോട് ചോദിച്ചു.

भावार्थः

एतावत् उक्त्वा प्रतिगन्तुं उद्युक्तं वरतन्तुशिष्यं कौत्सं निषिद्ध्य राजा एवं अपृच्छत् हे विद्वन् दक्षिणारूपेण किं वस्तु गुरवे त्वया दातव्यमस्ति? तत् कियत् दातव्यम् इति ।

19. सन्दर्भः

ഗുരുദക്ഷിണയെക്കുറിച്ചുള്ള കാര്യങ്ങൾ കൗത്സൻ വിശദമായി രഘുവിനെ ധരിപ്പിക്കുന്നു.

श्लोकः

ततो यथावद्विहिताध्वराय
 तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
 वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
 विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥

अन्वयः अर्थश्च

ततः	-
यथावत् विहिताध्वराय	-
स्मयावेशविवർजिताय	-
वर्णाश्रमाणां ഗുരവേ	-
तस्മൈ	-
विचक्षणः	-
सः वर्णी	-
प्रस्तुतं आचक्षे	-

भावार्थः

अनन्तरं विध्यनुसारं यज्ञं कृतवते दर्पावेशरहिताय वर्णाश्रमधर्माणां पालकाय तस्मै रघवे वाक्पटुः स ब्रह्मचारी कौत्सः स्वकीयां अर्थानां न्यवेदयत् ।

രാജാവ് ഇപ്രകാരം ചോദിച്ചപ്പോൾ വിധിയാംവണ്ണം യാഗാദികൾ അനുഷ്ഠിക്കുന്നവനും അഹങ്കാരംകൊണ്ടുള്ള ആവേശം തീരെയില്ലാത്തവനും വർണ്ണശ്രമധർമ്മങ്ങളുടെ രക്ഷകനുമായ ആ രാജാവിനോടായി വിദ്വാനും വാശിയും ബ്രഹ്മചാരിയുമായ കൗത്സൻ സ്വന്തം ആവശ്യം ഉണർത്തിച്ചു.

20. सन्दर्भः

കൗത്സന്റെ അചഞ്ചലമായ ഭക്തിതന്നെ ഗുരുദക്ഷിണയായി കരുതാമെന്ന് ഗുരുവായ വരതന്തു പറഞ്ഞതായി കൗത്സൻ രഘുവിനോട് പറയുന്നു.

श्लोकः

समाप्तविद्येन मया महर्षिः
 विज्ञापितोऽभूत् गुरुदक्षिणायै ।
 स मे चिरायास्खलितोपचारां
 तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ।

अन्वयः अर्थश्च

समाप्तविद्येन मया	-
महर्षिः	-
गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः अभूत्	-
स(च) चिराय	-
अस्खलितोपचारां	-
मे तां भक्तिमेव	-
पुरस्तात् अगणयत्	-

भावार्थः

अध्ययनपरिसमादयनन्तरं गुरुदक्षिणां दानमुत्सुकः सन् अहं तद्विषये गुरुं अपृच्छम् । सच चिरकालपर्यन्तं मया तां शुश्रूषां गुरुभक्तिञ्च दक्षिणारूपेण अगणयत् ।

വിദ്യാഭ്യാസം സമാപിച്ച ശേഷം ഗുരുദക്ഷിണയെക്കുറിച്ച് ഞാൻ ഗുരുവിനോട് ചോദിച്ചു. അദ്ദേഹമാകട്ടെ വളരെക്കാലമായി ഞാൻ കൃത്യനിഷ്ഠയോടെ ചെയ്തുവരുന്ന ഗുരുശുശ്രൂഷയോടുകൂടിയ കേതിയെത്തന്നെ ദക്ഷിണയായി കണക്കാക്കുകയാണ് ചെയ്തത്.

21. सन्दर्भः

എന്റെ നിർബന്ധത്താൽ കുപിതനായ മഹർഷി, ഓരോ വിദ്യക്കും ഓരോ കോടി എന്ന കണക്കിൽ പതിനാലു കോടി സ്വർണ്ണം കൊണ്ടുവരാൻ ആജ്ഞാപിച്ചു.

श्लोकः

निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यं
 अचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
 वित्तस्य विद्यापरिसङ्ख्यया मे
 कोटीश्चतस्रो दशचाहरेति ॥

अन्वयः अर्थश्च

निर्बन्धसञ्जातरुषാ	-	എന്റെ നിർബന്ധത്താൽ കുപിതനായ
गुरुणा	-	ഗുരുവിനാൽ
अर्थकार्श्यं अचिन्तयित्वा	-	എന്റെ ദാരിദ്ര്യം പരിഗണിക്കാതെ
विद्यापरिसङ्ख्यया	-	വിദ്യകളുടെ സംഖ്യയനുസരിച്ച്
वित्तस्य	-	ധനത്തിന്റെ (സ്വർണ്ണത്തിന്റെ)
चतस्रः दश च कोटीः	-	പതിനാലുകോടി
मे आहर	-	എനിക്കായി കൊണ്ടുവാ
इति अहमुक्तः	-	എന്ന് ഞാൻ ആജ്ഞാപിക്കപ്പെട്ടു

भावार्थः

मम निर्बन्धेन कुपितः गुरुः वरतन्तुः मम धनदारिद्र्यं अचिन्तयित्वा विद्यानां चतुर्दशसङ्ख्यानुसारं चतुर्दशकोटिपरिमितं सुवर्णं मह्यं, दातव्यमिति आज्ञां अदात् ।

ഗുരുദക്ഷിണയായി എന്തെങ്കിലും സ്വീകരിക്കണമെന്ന് ഞാൻ നിർബന്ധിച്ചപ്പോൾ കുപിതനായ മഹർഷി എന്റെ ദാരിദ്ര്യം കണക്കിലെടുക്കാതെ താൻ പഠിപ്പിച്ച പതിനാലു വിദ്യകളിൽ ഓരോ വിദ്യക്കും ഒരു കോടിവീതം പതിനാലുകോടി സ്വർണ്ണം കൊണ്ടുവരാൻ ആജ്ഞാപിച്ചു (നാലുവേദങ്ങൾ, ആറുവേദാംഗങ്ങൾ, മീമാംസ, ന്യായശാസ്ത്രം, പുരാണം, ധർമ്മശാസ്ത്രം എന്നിവയാണ് പതിനാലു വിദ്യകൾ)

22. സन्दർഭ്:

മണ്ണുകൊണ്ടുള്ള പുജാപാത്രം കണ്ടിട്ട് അങ്ങ് എല്ലാം ദാനം ചെയ്തുവെന്ന് മനസ്സിലായി. അതിനാൽ ഈ അവസരത്തിൽ അങ്ങയെ ബുദ്ധിമുട്ടിക്കുവാൻ മനസ്സുവരുന്നില്ലെന്ന് കൗത്സൻ പറയുന്നു.

श्लोक:

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन
 मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
 अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोद्धुं
 अल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥

अन्वय: अर्थश्च

सः अहं	-	ഇപ്രകാരം ഗുരുദക്ഷിണക്കുള്ള ധനമന്വേഷിക്കുന്ന ഞാൻ
सपर्याविधिभाजनेन	-	പുജാവിധിക്കുള്ള മൺപാത്രങ്ങൾ കണ്ടതിനാൽ
भवन्तं	-	അങ്ങയെ
प्रभुशब्दशेषं मत्वा	-	പേരിൽ മാത്രം പ്രഭുവാണെന്ന് മനസ്സിലാക്കിയിട്ടും
श्रुतनिष्क्रयस्य	-	വിദ്യയുടെ മൂല്യത്തിന്റെ (ഗുരുദക്ഷിണയുടെ)
अल्पेतरत्वात्	-	ആധിക്യം കൊണ്ട്
सम्प्रति	-	ഈ അവസരത്തിൽ
उपरोद्धुं	-	അങ്ങയെ ബുദ്ധിമുട്ടിക്കുവാൻ
न अभ्युत्सहे	-	ഉത്സാഹിക്കുന്നില്ല (ആഗ്രഹിക്കുന്നില്ല)

भावार्थ:

एवं गुरुदक्षिणार्थं धनमन्विष्यमाणः अहं मृण्मयेन पूजाभाजनेन अधुना भवान् केवलं नाम्ना एव प्रभुः भवतीति ज्ञात्वा, तथा गुरुदक्षिणायाः बाहुल्यञ्च विचिन्त्य अस्मिन्नवसरे भवते कष्टप्रदानं कर्तुं न इच्छामि ।

23. सन्दर्भ:

श्लोक:

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः
 आवेदितो वेदविदां वरेण ।
 एनोनिवृतेन्द्रियवृत्तिरेनं
 जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥

अन्वयः अर्थश्च

द्विजराजकान्तिः	-
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्ति	-
जगदेकनाथः	-
वेदविदां वरेण	-
द्विजेन	-
इत्थं निवेदितः सन्	-
एनं भूयः जगाद	-

भावार्थः

पक्षीणां राजा चन्द्र इव शोभायुक्तः पापरहितैः इन्द्रियैः सहितः जगतां पतिः राजा रघुः वेदज्ञेषु श्रेष्ठेण ब्राह्मणेन कौत्सेन एवं उक्ते सति तं कौत्सं पुनः उवाच । उपमा अनुप्रासश्च अलङ्कारौ ।

24. सन्दर्भः

श्लोकः

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
यातो वदान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत् परीवादनवावतारः ।।

अन्वयः अर्थश्च

श्रुतपारदृश्वा	-
गुर्वर्थ अर्थी	-
रघोः सकाशात्	-
कामं अनवाप्य	-
वदान्यान्तरं गत इति	-
परीवादनवावतारः	-
मे मा भूत्	-

भावार्थः

रघुः कौत्सं प्रति एवमुवाच सर्वविद्याविचक्षणो भूत्वा अन्यं दातारं यदि गच्छति तादृशः प्रथमतिरस्कारस्य आविर्भावः मत्सकाशात् न भाव्यम् ।
अत्र परिकरालङ्कारः ।

25. **सन्दर्भः**

അങ്ങട് രണ്ടു മൂന്നു ദിവസം എന്റെ അതിഥിയായി ഇവിടെ താമസിച്ചാലും അതിനകം അങ്ങയുടെ ആഗ്രഹം സാധിച്ചുതരുവാൻ ഞാൻ പ്രതയ്നിക്കാം എന്ന് രഘു ഈ ശ്ലോകത്തിൽ പറയുന്നു.

श्लोकः

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसन् चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं यदर्थम् ।

अन्वयः अर्थश्च

सः त्वं	-
प्रशस्ते	-
महिते	-
मदीये	अग्न्यगारे
चतुर्थः	अग्निरिव
वसन्	-
द्वित्राणि	अहानि
सोढुं	अर्हसि
हे	अर्हन्,
त्वदर्थं	साधयितुं
यावत्	यते

भावार्थः

रघुः कौत्समुवाच, एवं भवान् विश्वजित् नाम यागेन प्रसिद्धायां पूजनीयायां मम यज्ञालायां गर्हपत्यं, दक्षिणाग्निः, आहवनीयमिति अग्नित्रयवत् चतुर्थः अग्निः भूत्वा वसन् दिनत्रयपर्यन्तं प्रतीक्षां कर्तुमर्हसि । हे बहुमान्य! तावत्पर्यन्तं धनसमाहरणार्थं अहं प्रयत्नं करिष्यामि इति । उपमा अनुप्रासश्च अलङ्कारौ ।

26. **सन्दर्भः**

श्लोकः

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्सङ्गरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारं रघुरप्यवेक्ष्य
निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥

अन्वयः अर्थश्च

अग्रजन्मा	-
प्रतीतः	सन्
तस्य	अवितथं
तथा	इति
	प्रत्यग्रहीत्

रघुरपि	-	
गां आत्तसारां अवेक्ष्य	-	ഭൂമിയെ നിരീക്ഷനയായി കണ്ടപ്പോൾ
कुबेरात्	-	
अर्थं निष्क्रष्टुं	-	
चकमे	-	

भावार्थः

चतुर्षु वर्णेषु अग्रजन्मा ब्राह्मणः (कौत्सः) रघोः वचनं श्रुत्वा सम्प्रीतः सन् तस्य अवृथागामिनीं प्रतिज्ञां तथेत्युक्त्वा स्वीचकर। रघुरपि स्वकीयां भूमीं निर्धनां दृष्ट्वा धनेशात् कुबेरात् बलेन धनमाहर्तुं इयेष।

സാദം

27. सन्दर्भः

श्लोकः

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात् प्रभावात्
उदन्वदाकाशमहीधरेषु।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य
गतिर्विजध्ने न हि तद्रथस्य ॥

अन्वयः अर्थश्च

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्	-
प्रभावात्	-
उदन्वदाकाशमहीधरेषु	-
मरुत्सखस्य बलाहकस्य इव	-
तद्रथस्य गतिः	-
न विजध्ने हि	-

भावार्थः

वसिष्ठस्य मन्त्रपूरिततीर्थजलप्रोक्षणस्य शक्त्या रघोः रथस्य गतिः समुद्रे आकाश पर्वतेषु च मारुतसहचारिणो मेघस्य इव नितरां स्वच्छन्दा भवति। तस्य रथस्य गतिभ्रंशः कदापि न संभवत्येव।
अस्मिन् श्लाके उपमालङ्कारः।

सन्दर्भः

श्लोकः

अथाधिशिशये प्रयतः प्रदोषे
रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
सामन्तसम्भावनयैव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥

अन्वयः अर्थश्च

अथ	-
प्रदोषे	-
प्रयतः धीरः रघुः	-
सामन्तसम्भावनया	-
कैलासनाथं	-
तरसा जिगीषुः	-
कल्पितशस्त्रं	-
रथं एव अधिशिशये	-

भावार्थः

एवं युद्धाय कृतनिश्चयः धीरः स रघुः रात्रौ मनसा शरीरेण च परिपूतः सन् आत्मानं केवलं सामन्तराजं मन्यमानः तथा कैलासनाथं कुबेरं युद्धे पराजेतुं इच्छुकः सन् विभिन्नेः आयुधैः सज्जीकृतं रथमेव अधिशयितवान् ।

29. सन्दर्भः

श्लोकः

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयी कोषगृहस्य मध्ये
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥

अन्वयः अर्थश्च

प्रातः	-
प्रयाणाभिमुखाय तस्मै	-
कोषगृहे नियुक्ता	-
सविस्मयाः सन्तः	-
कोशगृहस्य मध्ये	-
नभस्तः पतितां	-
हिरण्मयीं वृष्टिं शशंसुः	-

भावार्थः

अन्यस्मिन् दिने प्रातः युद्धाय गन्तुं कृतनिश्चयस्य रघोः सकाशं कोषगृहे रक्षार्थं नियुक्ताः सेवकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये आकाशात् पतितां सुवर्णवृष्टिं न्यवेदयन् ।

30. सन्दर्भः

श्लोकः

स भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्सायसमस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ।

अन्वयः अर्थश्च

भूपतिः	-
अभियास्यमानात् कुबेरात्	-
लब्धं	-
वज्रभिन्नं	-
सुमेरोः पादं इव	-
तं भासुरं हेमराशिं	-
समस्तमेव	-
कौत्साय दिदेश	-

भावार्थः

भूपतिः स रघुः येन सह योद्धुमुद्युक्तः तस्मात् कुबेरात् अनायासेन प्राप्तां इन्द्रस्य वज्रायुधेन भिन्नां सुवर्णवर्णयुक्तस्य सुमेरुपर्वतस्य अधित्यकां इव भासमानां तां सुवर्णराशिं पूर्णरूपेण कौत्साय प्रायच्छत् । अत्र उत्पेक्षालङ्कारः ।

८७७००

Module III
Subhasitas

नीतिशकम्

सन्दर्भः

श्लोकः

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति ॥

अन्वयः अर्थश्चः

अज्ञः	-	
सुखम्	-	
आराध्यः	-	ഗ്രഹിക്കാൻ കഴിയുന്നവൻ
विशेषज्ञः	-	
सुखतरं	-	
आराध्यते	-	
ब्रह्मा अपि	-	
ज्ञानलवदुर्विदग्धं नरं	-	
न रञ्जयति	-	

भावाथ

ज्ञानविहीनं नरं अल्पप्रयासेन प्रसादयितुं शक्यते, एवं विशेषज्ञानसम्पन्नो विद्वानपि अतिसरलतया नुतनान् विषयान् गृह्णाति। किन्तु आत्मानं पण्डितं मन्यमानं अहङ्कारग्रस्तं नरं विधाता अपि प्रसादयितुं असमर्थो भवति अर्थात् ते इतरेषां उपदेशं कदापि न शृण्वन्ति। छन्दः - आर्या अतिशयोक्तिरलङ्कारः।

അറിവില്ലാത്ത ഒരു വ്യക്തിയെ കാര്യങ്ങൾ പറഞ്ഞു മനസ്സിലാക്കാൻ ബുദ്ധിമുട്ടില്ല. വിശിഷ്ടജ്ഞാനമുള്ള വിദ്വാന്മാരെ എളുപ്പത്തിൽ കാര്യങ്ങൾ പറഞ്ഞു മനസ്സിലാക്കാൻ കഴിയും എന്നാൽ സ്വയം പണ്ഡിതനെന്ന് അഹങ്കരിക്കുന്ന അല്പജ്ഞാനിയായ വ്യക്തിയെ കാര്യങ്ങൾ പറഞ്ഞു മനസ്സിലാക്കി തൃപ്തനാക്കുവാൻ ബ്രഹ്മാവു പോലും അശക്തനാണ്.

ആര്യാചരന്ദ്ര : അതിശയോക്തി അലങ്കാരം.

2. सन्दर्भ

സാഹിത്യ സംഗീതാദികലകളിൽ താല്പര്യമില്ലാത്ത അരസികന്മാർ ഭൂമിയിൽ പശുക്കൾക്ക് തുല്യരാണെന്ന് ഈ ശ്ലോകത്തിൽ പ്രതിപാദിക്കുന്നു.

श्लोकः

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
 साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः।
 तृणं न खादन्नपि जीवमानः
 तद् भागधेयं परमं पशुनाम्॥

अन्वयः अर्थश्च

साहित्यसङ्गीതകलाविहीनः (जनः)	-	സാഹിത്യം, സംഗീതം തുടങ്ങിയ കലകളിൽ താല്പര്യമില്ലാത്ത മനുഷ്യർ
പുच्छവിषാणഹീനഃ	-	വാലും കൊമ്പുമില്ലാത്ത
साक्षात् पशुः	-	പശുക്കൾക്ക് തുല്യരാകുന്നു
तृणं न खादन्नपि	-	പുല്ലു തിന്നാതെത്തന്നെ
जीवमानः	-	ഇവർ ജീവിതം നയിക്കുന്നു.
तद्	-	ഈ വിഷയം
पशूनाम्	-	പശുക്കളുടെ
परमं भागधेयम्	-	മഹാഭാഗ്യമാകുന്നു

भावार्थः

साहित्यसङ्गीतादिकलासु इच्छारहितः मानवः पशुसमानः भवति। अरसिकः सः कदापि तृणं न खदति इत्ययं विषयः पशूनां कृते अत्यधिकं सन्तोषकारकं भवति। एवं साहित्यसङ्गीतकलादिज्ञानेनैव मनुष्यः मनुष्यो भवति अन्यथा सः मानवपदाधिकारी कदापि न भवति।
 छन्दः उपजातिः रूपकालङ्कारः।

सन्दर्भः

श्लोकः

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भूवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

अन्वयः अर्थश्च

येषां	-
विद्या न	-
तपः न	-
दानं न	-
ज्ञानं न	-
शीलं न	-
न गुणः	-
धर्म न	-
ते	
मर्त्यलोके भूवि	
भारभूता	
मनुष्यरूपेण	
मृगाः चरन्ति	

भावार्थ

विद्या, तपः, दानं, ज्ञानं, शीलं, गुणः, धर्माचरणं इत्यादयः मनुष्याणं कृते आवश्यका भवन्ति। ये जनाः एतै रहिताः ते अस्मिन् भूमौ मृगसमाना भवन्ति अर्थात् ते केवलं रूपणैव मनुष्या भवन्ति।
छन्दः उपजातिः, रूपकालङ्कारः।

सन्दर्भ

श्लोकः

केयूराणि न भूषयन्ति पूरुषं हारा न चन्द्रोज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कूसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पूरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

अन्वयः अर्थश्च

केयूराणि	-
पूरुषम्	-
न भूषयन्ति	-
चन्द्रोज्वला	-
हाराः न	-
स्नानं न	-
विलेपनं न	-

कूसुमं न	-
अलङ्कृता मूर्धजा न	-
एका वाणी	-
पूरुषं	-
समलङ्करोति	-
या संस्कृता धार्यते	-
भूषणानि खलु	-
क्षीयन्ते	-
वाग्भूषणं	-
सततं	-
भूषणम्	-

॥३०००

सन्दर्भः

श्लोकः

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः।।

अन्वयः अर्थश्च

विद्या नाम	-
नरस्य	-
अधिकं रूपं	-
प्रच्छन्नगुप्तं धनं	-
विद्या भोगकरी	-
यशःसुखकरी	-
विद्या गुरुणां गुरुः	-
विदेशगमने	-
विद्या बन्धुजनः	-
विद्या परा देवता	-
विद्या राजसु पूज्यते	-
न तु धनं	-
विद्याविहीनः पशुः	-

भावार्थः

विद्याया महत्त्वं अस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम्। वस्तुतः मानवस्य सौन्दर्यं तस्य विद्यया एव विभाति, सा विद्या एव मानवेष्वन्तर्विलीनं धनं भवति। मानवानां कृते सुखभोगकारणानि विद्यया एव प्राप्नुवन्ति तथा यशः। अथवा कीर्तिः तज्जन्यं सुखञ्च विद्यया प्राप्नोति अतः विद्या परमपूजनीया भवति। भाषान्तरपरिज्ञानेन विदेशगमनावसरे विद्या सहायिका भवति, अत एव अत्यधिकं पूजनीया देवतापि विद्या एव। राजानः विद्वांस एव पूजयान्ति।

छन्दः शार्दूलविक्रीडितम् - रूपकालङ्कारः।

सन्दर्भः

श्लोकः

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति किर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पूंसाम् ॥

अनवयः अर्थश्च

(सत्सङ्गतिः)	-
धियः जाड्यं हरति	-
वाचि सत्यं सिञ्चति	-
मानोन्नतिं दिशति	-
पापं अपाकरोति	-
चेतः प्रसादयति	-
दिक्षु किर्तिं तनोति	-
कथय	-
सत्सङ्गतिः	-
पूसां	-
किं न करोति	-

भावार्थः

सत्सङ्गतेः प्रयोजनं अस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । सत्सङ्गतिः मनुष्यबुद्धेः मन्दतां निवारयति सत्यवादनशीलं वर्धयति, स्वात्माभिमानं परिपोषयति, पापकर्मभ्यः निवारयति, मनसः आह्लादं वर्धयति, कीर्तिं देशान्तरेषु प्रसारयति । अनेन प्रकारेण सज्जनानां सम्पर्केण सर्वविधनि शभकार्याणि मानवाः सम्पादयन्ति ।
छन्दः वसन्ततिलका - दीपकं, अर्थान्तरन्यासश्च अलङ्कारौ ।

7. सन्दर्भः

श्लोकः

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारधमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

अन्वयः अर्थश्च

नीचैः	-
विघ्नभयेन	-
खलु न प्रारभ्यते	-
मध्याः	-
प्रारभ्य	-
विघ्नविहता	-
विरमन्ति	-
उत्तमजना	-
विघ्नैः	-
पुनः पुन	-
प्रतिहन्यमानाः अपि	-
प्रारब्धं (कर्म)	-
न परित्यजन्ति	-

भावार्थः

स्वभावगुणमनुसृत्य मनुष्या उत्तमाधममध्यमभेदेन त्रिप्रकारा भवन्तीति अस्मिन् श्लोके कथयति भर्तृहरिः। तेषु अधमाः विघ्नभयेन किमपि कार्यं आरब्धुं न प्रयतन्ते। मध्यमास्तु कार्यं आरभ्य विघ्नदर्शनात् आरब्धं कार्यं अपूर्णं त्यजन्ति। किन्तु उत्तमजनाः पुनः पुनः विघ्नैः बाध्यमाना अपि प्रारब्धं कर्म कदापि न परित्यजन्ति। छन्दः वसन्ततिलका अनुप्रसः अलङ्कारः।

सन्दर्भः

श्लोकः

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु।
प्रकृतिरियं सत्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥

अन्वयः अर्थश्च

सिंहं शिशु अपि	-
मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु	-
निपतति	-
सत्ववतां	-
इयं प्रकृतिः खलु	-
वयः तेजसः	-

हेतुः न

भावार्थः

गजानामुपरि आक्रमणं सिंहानां सहजः स्वभावो भवति । सिंहः शिशुरपि मदगजस्योपरि स्वकीयां आक्रमणोत्सुकतां दर्शयति, एवमेव तेजस्विनः पुरुषाः स्वभावेनैव पराक्रशालिनश्च भवन्ति यतः अवस्था पराक्रमस्य कारणं न भवति ।

छन्दः- आर्या, अलङ्कारः अर्थान्तरन्यासः ।

सन्दर्भः

श्लोकः

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वो गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ।।

अन्वयः अर्थश्च

यस्य वित्तं अस्ति	-
स नरः कुलीनः	-
स पण्डितः	-
स श्रुतवान्	-
गुणज्ञः	-
स एव वक्ता	-
स दर्शनीयः च	-
सर्वे गुणाः	-
काञ्चनं आश्रयन्ति	-

भावार्थः

समाजे धनिकान् प्रति या दृष्टिः भवति सा सर्वदा सम्मानपूर्णा भवतीति अस्मिन् श्लोके प्रतिपादयति । समाजस्य दृष्टौ धनवानेव सर्वगुणसम्पन्नो भवति इति भर्तृहरेरभिप्रायः । धनवानेव कुलीनः पण्डितः, शास्त्रज्ञः, गुणग्राही, वाक्पटुः, दर्शनीयः च भवति, कुत इति चेत् सर्वे गुणाः धनमेव आश्रयन्ते, धनहीनः पुरुषः विद्वानपि सन् सम्मानं कीर्तिञ्च न लभते । एवं समाजस्य स्वभावः इति भर्तृहरिः ।

छन्दः उपजातिः, अतिशयोक्तिः काव्यलिङ्गश्च अलङ्कारौ ।

सन्दर्भः

ധനത്തിന് ദാനം, ഭോഗം, നാശം എന്നിങ്ങനെ മൂന്ന് അവസ്ഥകളുണ്ടെന്നും അവയിലേതാണ് ശ്ലോകമുഖ്യമായതെന്നും ഈ ശ്ലോകത്തിൽ സൂചിപ്പിക്കുന്നു.

श्लोकः

दानं भोगो नाशस्त्रियो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ।।

अन्वयः अर्थश्च

वित्तस्य	-
दानं	-
भोगः	-

(इति) तिस्र गतयः	-
भवन्ति	-
यः न ददाति	-
न भुङ्क्ते	-
तस्य (वित्तस्य)	-
तृतीया गतिः	-
भवति	-

भावार्थः-

धनस्य सदुपयोगः करणीयः इति पाठः अस्मात् शेलोकात् अवगन्तव्यः। धनस्य त्रयः स्वभावाः अत्र प्रतिपादिताः। ते च दरिद्राय दानं, स्वकार्यनिर्वहणार्थं उपयोगः। चौर्यादिमाध्यमेन नाशश्च। यः दानं उपयोगञ्च अकृत्वा तस्य सङ्ग्रहणं करोति तस्य धनं येन केनापि प्रकारेण नष्टं भविष्यति। अतः दानादिना धनस्य सदुपयोगः करणीयः। छन्द - आर्या

॥३०००

सन्दर्भः

श्लोकः

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालङ्कृतोपि सन्।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः॥

अन्वयः अर्थश्च

विद्यया अलङ्कृतोपि सन्	-	
दुर्जनः परिहर्तव्यः	-	ദുർജ്ജനങ്ങളുമായുള്ള സംസർഗ്ഗം ഒഴിവാക്കേണ്ടതാണ്
मणिना भूषितः	-	
असौ सर्पः	-	
किं न भयङ्करः	-	

भावार्थः

दुर्जनः यदि सर्वविद्याविचक्षणः भवति तथापि तेन सह संमसर्गः कदापि न करणीयः इति भर्तृहरिः। अस्यायं दृष्टान्तः माणिक्यमणिना विभूषितः अपि सर्पः स्वविषेण मृत्युकारक एव भवति, अतः मणिभूषितस्य सर्पस्य समीपे यः कोपि गन्तुं नेच्छति। दृर्जनै सह मैत्री सर्वदा आपत्कारिणी भवति।
छन्दः अनुष्टुप्, दृष्टान्तः अलङ्कारः।

सन्दर्भः

श्लोकः

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्॥

अन्वयः अर्थश्च

दिनस्य	-
पूर्वार्धपरार्धभिन्ना	-
छाया इव	-
खलसज्जनानां	-
मैत्री	-
आरम्भपूर्वी	-
क्रमेण क्षयिणी	-
पुरा लघ्वी	-
पश्चात्	-
वृद्धिमती च (भवति)	-

भावार्थः

यथा दिवसस्य पूर्वार्धे छाया दीर्घा भवति, क्रमेण च सा छाया लघ्वी जायते तथैव दुर्जनानां मैत्रि प्रारम्भे महती भवति पश्चात् च क्रमेण न्यूना जायते। एवञ्च यथा मध्याह्नकाले छाया लघ्वी भवति, क्रमेण च वर्धते तथैव सज्जनानां मैत्री आरम्भे लघ्वी भवति क्रमेण च सूदृढा जायते।

छान्दः अपजातिः यथासङ्ख्यमलङ्कारः।

എപ്രകാരമാണോ ദിവസത്തിന്റെ ആരംഭത്തിൽ നിഴൽ വലുതാവുകയും ഉച്ചയോടടുക്കുന്നതോടെ ചെറുതായി വരികയും ചെയ്യുന്നത് അപ്രകാരം ദുർജനങ്ങളുടെ പരസ്പരസൗഹൃദം ആരംഭത്തിൽ സുദൃഢവും ക്രമേണ കുറഞ്ഞുവരികയും ചെയ്യുന്നു. ഇതേനിഴൽ മദ്ധ്യാഹ്നത്തിൽ ചെറുതായിരിക്കുകയും സായാഹ്നത്തോടടുക്കുമ്പോൾ ക്രമേണ വലുതായി വരികയും ചെയ്യുന്നതുപോലെ സജ്ജനങ്ങൾ തമ്മിലുള്ള സൗഹൃദം ആരംഭത്തിൽ ചെറുതായിരിക്കുകയും ക്രമേണ വർദ്ധിച്ച് സുദൃഢമായിത്തീരുകയും ചെയ്യുന്നു.

13. **सन्दर्भः** മഹാത്മാരുടെ സഹജങ്ങളായ സ്വഭാവഗുണങ്ങൾ എന്തെല്ലാമെന്ന് ഈ ശ്ലോകത്തിൽ വിവരിക്കുന്നു.

श्लोकः

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
 सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
 यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्॥

अन्वयः अर्थश्च

विपदि धैर്യ	-	ആപത്തിൽകൈവിടാത്ത ധൈര്യം
अथ अभ्युदये क्षमा	-	പിന്നെ സൗഭാഗ്യങ്ങളിൽ സമചിത്തത
सदसि वाक्पटुता	-	സഭയിൽ പ്രകടമാകുന്ന വാക്സാമർത്ഥ്യം
युधि विक्रमः	-	യുദ്ധത്തിൽ പരാക്രമം
यशसि अभिरुचि	-	കീർത്തിയിൽ താല്പര്യം
श्रुतौ व्यसनं च	-	വേദശാസ്ത്രാദികളിൽ ഇച്ഛയും
इदं हि	-	ഇവയെല്ലാം തീർച്ചയായും
महात्मनां	-	മഹാത്മാക്കളുടെ
प्रकृतिसिद्धम्	-	സഹജങ്ങളായ സ്വഭാവങ്ങളാകുന്നു.

भावार्थः

आपत्काले धैर्यसम्भरणं, सौभाग्यलाभे समचित्तता सभायां उचितशब्दप्रयोगप्रावीण्यं, यूद्धे पराक्रमशीलं, यशोभिलाषः, वेदशास्त्रादीनामध्ययने आसक्तिः एते सद्गुणाः महात्मनां जन्मसिद्धा भवन्ति, एषां गुणानं प्राप्त्यर्थं विशेषपरिश्रमस्य आवश्यकता नास्तीत्यर्थः।
 अस्मिन् श्लोके द्रुतविलम्बितं छन्दः अर्थान्तरन्यासश्च अलङ्कारः।

ആഗ്രഹിക്കുന്നവരും, വേദശാസ്ത്രാദിവൈജ്ഞാനികവിഷയങ്ങളിൽ താല്പര്യമുള്ളവരും ആയിരിക്കും. ഈ ഗുണങ്ങളെല്ലാം അവർക്ക് ജന്മനാതന്നെ ലഭിക്കുന്നവയാണ്.

14. സन्दർഭ:

ഈ ലോകത്ത് പുണ്യം ചെയ്തവർക്ക് മാത്രമേ സൽപുത്രന്മാരെയും നല്ലപത്നിയെയും നല്ല മിത്രങ്ങളെയും ലഭിക്കുകയുള്ളൂ എന്ന് ഈ ശ്ലോകം വ്യക്തമാക്കുന്നു.

श्लोक:

प्रिणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
 यद्भर्तुरേव हितमिच्छति तत्कलत्रम्।
 तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य
 देतत्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते।।

अन्वयः अर्थश्च

यः सुचरितैः	-	യാതൊരുവൻ സൽപ്രവൃത്തികളാൽ
पितरं	-	പിതാവിനെ
प्रिणाति	-	സന്തോഷിപ്പിക്കുന്നുവോ
स पुत्रः	-	അവനാണ് യഥാർത്ഥപുത്രൻ
यत् भर्तुः	-	യാതൊരുവൾ ഭർത്താവിന്റെ
हितं एव इच्छति	-	ഹിതം മാത്രം കാംക്ഷിക്കുന്നുവോ
तत् कलत्रम्	-	അവളാണ് ശരിയായ ഭാര്യ
यत् आपदि सुखे च	-	യാതൊരാൾ ആപത്തിലും സുഖത്തിലും
समक्रियं (तिष्ठति)	-	ഒരേപോലെകൂടെനിൽക്കുന്നുവോ
तत् मित्रम्	-	അയാളാണ് യഥാർത്ഥമിത്രം
एतत् त्रयम्	-	ഇവ മൂന്നും
जगति	-	ഈ ലോകത്തിൽ
पुण्यकृतः	-	പുണ്യാത്മാക്കൾക്കു മാത്രം
लभन्ते	-	സിദ്ധിക്കുന്നതാണ്.

भावार्थः

सत्कीर्त्या सदाचरणेन च यः पितरं प्रिणाति स एव पुत्रः, या नारी सर्वदा भर्तुः हितमेव इच्छति सा एव वस्तुतः भार्या भवति, यः सुखे दुःखे च समव्यवहारो भवति स एव वस्तुतः सहृत् भवति। लोके केवलं पुण्यात्मन एव एतत्रितयं प्राप्तुं समर्था भवन्ति।
 छन्दः - वसन्ततिलका

5. सन्दर्भ:

श्लोकः

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

अन्वयः अर्थश्च

तरवः	-
फलोद्गमैः	-
नम्रा भवन्ति	-
घनाः	-
नवाम्बुभिः	-
दूरविलम्बिनः (भवन्ति)	-
सत्पुरुषाः	-
समृद्धिभिः	-
अनुद्धताः (भवन्ति)	-
एष	-
परोपकारिणां	-
स्वभाव एव (भवति)	-

भावार्थः

वृक्षेषु यदा फलसमृद्धिर्भवति तदा ते नम्राः भवन्ति, वर्षकाले यदा मेघाः नवाम्बूभिः पूर्यन्ते तदा ते पृथिव्याभि
मुखा भुत्वा लम्बन्ते, एवमेव सज्जनाः स्वसम्पत्समृद्धौ कदापि अहङ्कारिणः न भवन्ति ते अधिकं विनम्राः
भवन्ति । एष एव महात्मनां परोपकारिणां स्वभावः ।
छन्दः वंशरथं, अर्थान्तरन्यासश्च अलङ्कारः ।

ॐ०००

16. सन्दर्भः

श्लोकः

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

अन्वयः अर्थश्च

पापात् निवारयति	-
हिताय योजयते	-
गुह्यानि गूहति	-
गुणान् प्रकटीकरोति	-
आपद्गतं न जहाति	-
काले च ददाति	-
इदं सन्तः	-

सन्मित्रलक्षणं (इति)	-
प्रवदन्ति	-

भावार्थः

सज्जनाः सन्मित्रलक्षणं एवं प्रवदन्ति यः स्वमित्रं पापकर्मभ्यः निवारयति, सत्कर्माणि कर्तुं प्रेरणां ददाति, मित्रस्य दोषादि गुप्तविषयान् गुप्तरूपणैव रक्षन्ति, सुहृतः गुणान् सर्वत्र प्रचारयति, आपत्काले सहायमाचरति तस्य परित्यागं न करोति अवश्यकाले धनदानादिकमाचरति एतानि सर्वाणि गुणानि सन्मित्रलक्षणरूपेण विद्वांसः कथयन्ति ।

अस्मिन् श्लोके छन्दः - वसन्ततिलका समुच्चयश्च अलङ्कारः ।

८७७००

सन्दर्भः

श्लोकः

रत्नैर्महाहैस्तुतुषुर्न देवाः
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ।।

अन्वयः अर्थश्च

देवाः	-
महाहैः रत्नैः	-
न तुतुषुः	-
भीमविषेण	-
भीतिं न भेजिरे	-
सुधां विना	-
विरामं न प्रययुः	-
धीराः निश्चितार्थात्	-
न विरमन्ति	-

भावार्थः

देवाः बहुमूल्यैः कौस्तुभादिरत्नैः तृप्तिं न अप्राप्नुवन् अर्थात् रत्नप्राप्त्यनन्तरं क्षीरसागरमन्थनात् न विररामुः । एवं मारकेन कालकूटविषेण भीताः स्वप्रयत्नं न तत्याजुः । ते अमृतप्राप्तिपर्यन्तं कठिनपरिश्रमं चक्रुः । एवं धीराः स्वलक्ष्यप्राप्तिपर्यन्तं प्रयत्नं कुर्वन्ति, तदनन्तरमेव ते विश्रमं लभन्ते । श्लोकेस्मिन् उपजाति छन्दः अर्थान्तरन्यासश्च अलङ्कारः ।

८७७००

18. सन्दर्भः

श्लोकः

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

अन्वयः अर्थश्च

नीतिनिपुणाः	-
यदि निन्दन्तु	-
स्तुवन्तु वा	-
लक्ष्मीः	-
समाविशतु वा	-
यथेष्टं गच्छतु वा	-
अद्यैव	-
वा मरणं अस्तु	-
यूगान्तरे वा	-
धीराः	-
न्यायात् पथः	-
पदं न प्रविचलन्ति	-

भावार्थः

धैर्यशालिनः पुरुषाः नीतिशास्त्रविशारदानां विदुषां निन्दां स्तुतिं वा न विगणयन्ति, धनलाभस्य धननाशास्य चिन्तां न कुर्वन्ति, सद्योमरणं दीर्घायुः च ते न परिगणयन्ति किन्तु ते न्यायमार्गं उल्लङ्घ्य पदमेकमपि न विचलन्ति । छन्दः वसन्ततिलका उदात्तः अलङ्कारश्च ।

सन्दर्भः

श्लोक

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं नशीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥

अन्वयः अर्थश्च

मनुष्याणां आकृतिः	-
न एव फलति	-
न एव कुलम्.	-
न शीलं	-
विद्या अपि न एव	-
यत्नकृता सेवा अपि च न	-
पूर्वतपसा	-
सञ्चितानि	-
भाग्यानि खलु	-

कालं फलान्ते	-
यथा एव वृक्षाः	-

भावार्थः

पुर्वकृतकर्मणां फलमेव मानवैः पश्चात् भाग्यरूपेण अनुभूयते। भाग्यलाभार्थं सर्वदा सत्कर्म करणीयम्। अस्मिन् विषये सौन्दर्यं, कुलं, शीलं, विद्या, समाजसेवा इत्यादयः प्रयोजनरहिता भवन्ति। यथा सम्यक् परिपालिताः वृक्षाः यथाकालं फलं ददति तद्वत् मानवैः कृतानि सत्कर्मण्येव यथावसरं भाग्यरूपेण परिणमन्ति। अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलका छन्द, दीपकं उपमा च अलङ्कारौ।

सन्दर्भः

श्लोकः

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनो न्यसक्तः।
अस्मत्कृते ज परिशुष्यति काचिदन्या
धित्तां च तं च मदनं च इमां च मां च।

अन्वयः अर्थश्च

(अहं) यां सततं चिन्तयामि	-
सा मयि विरक्ता	-
सा अपि	-
अन्यं जनं इच्छति	-
स जनः अन्यसक्तः	-
अस्मत्कृते च	-
काचित् अन्या	-
परिशुष्यति	-
तां च, तं च	-
मदनं च, इमां च	-
मां च धिक्	-

भावार्थः

यां स्त्रियं अहं स्वप्रियतमां कल्पयामि सा मां न इच्छति, सा अन्यपुरुषतत्परा भावति। सा यं इच्छति सः अन्यस्त्रियामासक्तः। अन्या च नारी मत्कृते इच्छालुः भवति, एवं मत्प्रियायाः, तस्याः कामुकस्य, तस्य प्रियायाः, कामदेवस्य, या मां इच्छति तस्याः मम च कष्टा गतिर्भवति। अस्मिन् संसारे पातिव्रत्यं एकपत्नीव्रतञ्च सर्वथा स्विकार्यमिति भावः। अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलका छन्दः अनुप्रासालङ्कारश्च।

Module IV

Applied Grammar

व्याकरणात्मकटिप्पणी

अज्ञः	-	न जानाति ज्ञति अज्ञः नञ् तत्पुरुषसमासः।
आराध्यः	-	आ उपसर्गः- राध् धातुः + प्यत् प्रत्ययः।
सुखतरम्	-	सुखशब्दः तरप् प्रत्ययः
आराध्यते	-	आ उपसर्ग + कर्मणि यक्, लट् लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम्
ज्ञानलवदुर्विदग्धम्	-	ज्ञानस्य लवेन दुर्विदग्धः तम् तृतीया तत्पुरुषसमासः
रञ्जयति	-	रञ्जयति - रञ्ज् धातु, णिच् प्रत्ययः, लट्- प्र.पु.ए.व।
साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः	-	साहित्येन सङ्गीतेन कलया च विहीनः, तत्पुरुष समासः।
पुच्छविषाणहीनः	-	पुच्छेन विषाणेन च हीनः तत्पुरुषसमासः
खादन्	-	खाद् धातु शतृ प्रत्ययः, प्र.पु.ए.व.
जीवमानः	-	जीव धातु, शानच् प्रत्ययः, प्र.पु.ए.व.
खादन्नपि	-	खादन् + अपि
जीवमानस्तद्भागधेयम्	-	जीवमानः + तत् + भागधेयम्
मर्त्यलोके	-	मर्त्यानां लोके षष्ठी तत्पुरुषसमासः
भारभूताः	-	भार इव भूताः - कर्मधारयसमासः।
मनुष्यरूपेण	-	मनुष्यस्य रूपेण - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
चरन्ति	-	चर् धातुः, लट् लकारः, प्र. पु. ए. व.
तपः + न	-	तपो न
मृगाश्चरन्ति	-	मृगाः + चरन्ति
भूषयन्ति	-	भूष् धातुः, लट्, प्र.पु. ब. व
चन्द्रोज्वला	-	चन्द्र इव उज्वलाः, कर्मधारयसमासः
विलेपनं	-	वि उपसर्गः, लिप् धातुः + ल्युट् प्रत्ययः
समलङ्करोति	-	सम् अलम् च अपसर्गौ कृ धातु, लट्, प्र. पु. एकवचनम्
वाग्भूषणम्	-	वाक् एव भूषणम्, कर्मधारयसमासः
न + अलङ्कृताः	-	नालङ्कृताः
वाणी + एका	-	वाण्येका
वाक् + भूषणं	-	वाग्भूषणम्
प्रच्छन्नगुप्तं	-	प्रच्छन्नं च तद् गुप्तं च - कर्मधारयसमासः।
भोगकरी	-	भोगं करोति इति - उपपदसमासः।
यशः सुखकरी	-	यश च सुखं च इति यशः सुखे ते करोति इति - उपपद समास
बन्धुजनः	-	बन्धुः एव जनः - कर्मधारयसमासः

पूज्यते	-	पूज् धातुः कर्मणि यक् प्रत्यसः लट् प्र. पू. ए. व
विद्याविहीनः	-	विद्याया विहीनः - तृतीया तत्पुरुषसमासः
हरति	-	हृ धातुः, लट् लकारः - प्र.पु.ए.व।
सिञ्चति	-	सिञ्च, धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व.।
वाचि	-	वाक्शब्दः, सप्तमी. ए.व
मानोन्नतिम्	-	मानस्य उन्नतिः, ताम् - षष्ठी तत्पुरुषसमासः
दिशति	-	दिश् धातु, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
अपाकरोति	-	अप + आ उपसर्ग, कृ धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व.।
प्रसादयति	-	प्र उपसर्ग, सद् धातु + णिच् प्रत्यय लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
तनोति	-	तन् धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
सत्सङ्गतिः	-	सतां सङ्गतिः, षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
कथय	-	कथ् धातुः, लोट् लकारः म.पु.ए.व.।
करोति	-	कृ धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
प्रारभ्यते	-	प्र आ उपसर्गौ, रभ् धातुः, कर्मणि यक् प्रत्ययः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व।
विघ्नभयेन	-	विघ्नेभ्यः भयं, तेन - पञ्चमीतत्पुरुषसमासः
प्रारभ्य	-	प्र + आ उपसर्गौ, रभ् धातुः ल्यप् प्रत्ययः
विघ्नविहताः	-	विघ्नेः विहताः तृतीया तत्पुरुषसमासः
विरमन्ति	-	वि उपसर्गः रम् धातुः, लट्, प्र.पु.ब.व।
प्रतिहन्यमानाः	-	प्रति उपसर्गः हन् धातुः, कर्मणि यक् शानच् प्रत्ययौ।
प्रारब्धम्	-	प्र आ उपसर्गौ, रभ् धातुः + क्त प्रत्ययः।
उत्तमजनाः	-	उत्तमाश्च ते जनाः कर्मधारय समासः
परित्यजन्ति	-	परि उपसर्गः, त्यज् धातुः, लट् प्र.पु.ब.व।
पूनरपि	-	पूनः + अपि।
निपतति	-	नि अपसर्गः, पत् धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व।
मदमलिनकपोलभित्तिषु-	-	मदेन मलिनाः कपोलभित्तयः येषां ते, तेषु - बहुव्रीहिसमासः।
प्रकृतिः	-	प्र उपसर्ग, कृ धातुः + क्तिन् प्रत्ययः।
सत्त्ववतां	-	सत्त्वं अस्ति एषां इति, बहुव्रीहिसमासः।
शिशुरपि	-	शिशुः + अपि
प्रकृतिरियं	-	प्रकृतिः + इयम्
वयस्तेजसो हेतुः	-	वयः + तेजसः + हेतुः।
अस्ति	-	अस् धातुः लट् लकारः प्र.पु.ए.व।
कुलीनः	-	कुलं अस्य अस्तीति - बहुव्रीहिसमासः।
श्रुतवान्	-	श्रुधातुः, वक्तवतु प्रत्ययः।
गुणज्ञः	-	गुणान् जानाति इति - उपपद समासः।

वक्ता	-	वच् धातुः तृच् प्रत्यः, पुल्लिङ्गः प्रथमा ।
दर्शनीयः	-	दृश् धातुः + अनियर् प्रत्यः प्रथमा ए. व.
आश्रयन्ते	-	आ उपसर्गः, श्रि धातुः + णिच् प्रत्ययः आत्मनेपदः, लट् लकारः प्र.पु.ब.व।
दानं	-	दा धातुः + ल्युट् प्रत्ययः
गतयः	-	गम् धातुः + क्तिन् प्रत्ययः, स्त्रीलिङ्गः
भवन्ति	-	भू धातुः, लट् लकार प्र.पु.ब.व।
ददाति	-	दा धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व।
भुङ्क्ते	-	भुज् धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व।
मोगोनाशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति	-	मोगः + नाशः + तिस्रः + गतयः + भवन्ति
यो न	-	यः + न
गतिर्भवति	-	गतिः + भवति
दुर्जनः	-	दुष्टः जनः - कर्मधारयसमासः।
परिहर्तव्यः	-	परि उपसर्ग हृ + धातु +तव्य प्रत्यय
अलङ्कृतः	-	अलम् उपसर्गः कृ धातुः + क्त प्रत्ययः।
भूषितः	-	भूष धातु क्त प्रत्ययः।
सन्	-	अस् धातु शतृ प्रत्ययः।
भयङ्करः	-	भयं करोतीति भयङ्करः
परिहर्तव्यो विद्यालङ्कृतोपि -	-	परिहर्तव्यः विद्याया अलङ्कृतः अपि
आरम्भगुर्वी	-	आरम्भे गुर्वी - सप्तमी तत्पुरुष समासः।
पूर्वार्धपरार्धभिन्ना	-	पूर्वार्ध परार्ध च पूर्वार्धपरार्ध तयोः पूर्वार्ध परार्धयोः द्वन्द्वसमासः पूर्वार्धपरार्धयोः भिन्ना- पूर्वार्ध परार्धभिन्ना - सप्तमीतत्पुरुषसमासः।
खलसज्जनानाम्	-	खला च सज्जनाः च तेषां खलसज्जनानाम्।
वृद्धिमती	-	वृद्धिः अस्ति यस्याः सा बहुव्रीहिसमासः।
छायेव	-	छाया इव
वाक्पटुता	-	वाचः पटुता - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
प्रकृतिसिद्धम्	-	प्रकृत्या सिद्धम् - तृतीयातत्पुरुषसमासः।
महात्मनाम्	-	महान् आत्मा येषां ते, तेषां - बहुव्रीहिसमासः।
चाभिरुचिर्व्यसनं	-	च अभिरुचिः व्यसनम्।
प्रीणाति	-	प्रि धातुः, लट् लकारः - प्र.पु.ए.व।
सुचरितैः	-	शोभनानि चरितानि तैः - कर्मधारयसमासः।
इच्छति	-	इष् धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व।
समक्रियम्	-	समा क्रिया यस्य तत् - बहुव्रीहिसमासः।
पुण्यकृतः	-	पुण्यं कुर्वन्ति ये ते - बहुव्रीही समासः।
लभन्ते	-	लभ् धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ब.व।

पुत्रो यद्भर्तुरेव	-	पुत्रः यत् भर्तुः एव।
तन्मित्रं	-	तत् मित्रम्
यदेतत्रयं	-	यत् एतत् त्रयम्।
फलोद्गमैः	-	फलानां उद्गमाः तैः - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
नवाम्बुभिः	-	नवानि अम्बूनि - तैः - कर्मधारयसमासः।
दुरविलम्बिनः	-	दूरं विलम्बितुं शीलं योषां ते उपपदसमासः।
अनुद्धताः	-	न उद्धताः इति - नञ् तत्पुरुषसमासः।
सत्पुरुषाः	-	सन्तः पुरुषाः इति कर्मधारयसमासः।
परोपकारिणाम्	-	परेषां उपकारिणः तेषां - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
पुण्यकृतो लभन्ते	-	पुण्यकृतः लभन्ते।
नम्रास्तरवः	-	नम्राः तरवः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनः	-	नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः।
निवारयति	-	नि उपसर्गः वृ धातुः णिच् प्रत्ययः लट् प्र.पु.ए.व.।
योजयते	-	युज धातुः णिच् प्रत्ययः लट्, प्र.पु.ए.व.।
गुह्यम्	-	गुह् धातुः, यत् प्रत्ययः।
निगूहति	-	नि उपसर्ग, गुह धातु, लट्, प्र.पु.ए.व.।
प्रकटीकरोति	-	प्रकट च्चि प्रत्ययः, कृ धातुः, लट्, प्र.पु.ए.व.।
आपद्गतम्	-	आपदं गतः. तं - दितीया तत्पुरुषसमास।
जहाति	-	हा धातुः, लट्, प्र.पु.ए.व.।
ददाति	-	दा धातुः, लट्, प्र.पु.ए.व.।
सन्मित्रलक्षणम्	-	सत् मित्रं तस्य लक्षणां - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
प्रवदन्ति	-	प्र उपसर्गः वद् धातुः, लट्, प्र.पु.ब.व.।
पापान्निवारयति	-	पापात् निवारयति
महाहैः	-	महान् अर्हः येषां ते, तै महाहैः बहुव्रीहिसमासः।
तुतुषुः	-	तुष् धातुः लिट् लकारः, प्र.पु.ब.व.।
भीमविषेण	-	भीमश्चासौ विषः तेन कर्मधारयसमासः।
भीतिम्	-	भी धातुः क्तिन् प्रत्ययः।
भेजिरे	-	भज् धातुः लिट्, प्र.पु.ब.व.।
प्रययुः	-	प्र उपसर्गः, या धातुः, लिट् लकारः, प्र.पु.ब.व.।
निश्चितार्थात्	-	निश्चितः अर्थः तस्मात् - कर्मधारयसमासः।
विरमन्ति	-	वि उपसर्गः रम् धातुः लट्, प्र.पु.ब.व.।
रत्नैर्महाहैस्तुतुषुर्न	-	रत्नैः महाहैः तुतुषुः न
प्रययुर्विरामम्	-	प्रययुः विरामम्
निश्चितार्थाद्विरमन्ति	-	निश्चितार्थात् विरमन्ति।

नीतिनिपुणाः	-	नीतौ निपुणाःसप्तमी तत्पुरुषसमासः ।
निन्दन्तु	-	निन्द् धातुः लोट् लकारः प्र. पु, ब.व ।
स्तुवन्तु	-	स्तु धातुः, लोट् लकारः प्र. पु. ब. व ।
यथेष्यम्	-	इष्टम् अनतिक्रम्य, - अव्ययीभाव समासः ।
गच्छतु	-	गम् धातुः, लोट्, प्र. पु. ए. व ।
मरणम्	-	मृ धातुः ल्युट् प्रत्ययः ।
युगान्तरे	-	अन्यः युगः युगान्तरः, तस्मिन् - नित्यसमासः ।
अस्तु	-	अस् धातुः, लोट्, प्रं.पु. ए. व ।
प्रविचलन्ति	-	प्र + वि उपसर्गः, चल् धातुः, लट्, प्र. पु. ब. व. ।
अद्यैव	-	अद्य + एव ।
फलति	-	फलधातुः, लट् प्रं पु, ए.व
यत्नकृता	-	यत्नेन कृता तृतीया तत्पुरुषसमास ।
पूर्वतपसा	-	पूर्वं तपः, तेन कर्मधारयसमास ।
सञ्चितानि	-	सम् उपसर्गः, चि धातु + क्त प्रत्ययः ।
नैवाकृतिः	-	न + एव + आकृतिः ।
विद्यापि	-	विद्या + अपि ।
यथैव	-	यथा + एव
चिन्तयामि	-	चिन्त् धातुः, लट्, उत्तम पु.ए.व ।
विरक्ता	-	वि उपसर्ग, रञ्ज् धातुः + क्त प्रत्ययः + टाप् प्रत्ययः ।
इच्छति	-	इष् धातुः, लट् प्र + प्र. पु.ए.व ।
अन्यसक्तः	-	अन्यस्यां सक्तः - सप्तमी तत्पुरुषसमासः
परिशुष्यति	-	परि उपसर्गः, शुष् धातुः, लट्, प्र. पु.ए.व ।
साप्यन्यमिच्छति	-	सा + अपि + अन्यं + इच्छति ।
जनोन्यसक्तः	-	जनः + अन्यसक्तः ।
काचिदन्या	-	काचित् + अन्या ।
विश्वजिति	-	विश्वं जयति इति विश्वजित्, तस्मिन् ।
क्षितीशम्	-	क्षितेः ईशः तम् षठीतत्पुरुषसमासः ।
उपातविदद्यः	-	उपात्ता विद्या येन सः बहुव्रीहीसमासः ।
कौत्सः	-	कृत्सस्य अपत्यं पुमान् ।
वरतन्तुशिष्य	-	वरतन्तोः शिष्यः षष्ठीतत्पुरुष समासः ।
प्रपेदे	-	प्र उपसर्ग, पद् धातुः लिट् आत्मनेपदि प्रथमा ए.व. ।
अनर्घशीलः	-	न विद्यते अर्घः मूल्यं यस्य तत्, अनर्घशीलं यस्य सः - बहुव्रीहि समासः ।
अर्घ्यं	-	अर्घ्यार्थं इदं अर्घ्यम् ।

श्रुतप्रकाशः	-	श्रुतेन प्रकाशः तृतीया तत्पुरुषः।
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः	-	प्रति + उत् + जगाम + अतिथिं + आतिथेयः।
निधायार्घ्यमनर्घशिलः	-	निधाय + अर्घ्यं + अनर्घशीलः।
विधिज्ञः	-	विधिं जानाति ज्ञति
मानधनाग्रयायी	-	मानमेव धनं येषां ते मानधनाः, तेषामग्रे यातीति मानधनाग्रयायी।
कृत्यवित्	-	कृत्यं वेत्ति इति कृत्यवित्।
कृताञ्जलिः	-	कृता अञ्जलिः येन सः
कुशाग्रद्धे	-	कुशस्य अग्रमिव निशिता बुद्धिः यस्य तस्य सम्बुद्धिः - बहुव्रीहिः
मन्त्रकृतां	-	मन्त्रं करोति इति मन्त्रकृत् तेषाम्।
गुरुस्ते	-	गुरुः + ते।
यतस्त्वया	-	यतः + त्वया।
चैतन्यमिवोष्णरश्मेः	-	चैतन्यं + इव + उष्णरश्मेः।
वासवधैर्यलोपि	-	वासवस्य धैर्यं लुम्पति इति।
आपद्यते	-	आ उपसर्गः पद् धातुः लट् आत्मनेपदि प्र.पु.ए.व।
कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं	-	कच्चित् + महर्षेः + त्रिविधम्
आधारबन्धप्रमुखैः	-	आधारस्य बन्धः आधारबन्धः, स एव प्रमुखः येषां तैः
सुतनिर्विशेषः	-	सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः
श्रमच्छिदाम्	-	श्रमं छिनत्ति इति श्रमच्छित् तेषाम्
कच्चिन्न	-	कच्चित् + न
वास्वादिरुपप्लवः	-	वास्वादिः + उपप्लवः।
क्रियानिमित्तेषु	-	क्रियायाः निमित्तं क्रियानिमित्तं, तेषु।
अभग्नकामा	-	न भग्नः अभग्नः अभग्नः कामः यस्याः सा।
निवर्त्यते	-	नि उपसर्गः वर्त् धातुः आत्मनेपदि, लट्, प्र.पु. ए.व.।
उञ्छषष्टैः	-	उञ्छानां षष्टैः- षष्ठी वत्पुरुष समासः।
सैकतानि	-	सिकताः येषु सन्ति इति
यैर्नियमाभिषेकः	-	यैः + नियम + अभिषेक।
तान्युञ्छ	-	तानि + उञ्छ।
वस्तीर्थजलानि	-	वः + तीर्थजलानि।
वन्यं	-	वने भवम्
शरीरस्थितिसाधनं	-	शरीरस्थितेः साधनं - षष्ठी वत्पुरुषसमासः।
जानपदै	-	जनपदात् आगतैः
विनीय	-	वि उपसर्गः, नी धातुः, ल्यप् प्रत्ययः।
नाभिगमेन	-	न + अभिगमेन।
अप्याज्ञया	-	अपि + आज्ञया।

शासितुरात्मना	-	शासितुः + आत्मना ।
प्राप्तोऽसि	-	प्राप्तः + असि ।
वनान्माम्	-	वनात् + माम् ।
अर्ध्यपात्रेण अनुमितः व्ययः तस्य	-	अर्ध्यपात्रानुमितव्ययस्य ।
दुर्बला आश यस्य सः	-	दुर्बलाशः ।
अवोचत्	-	ब्रुधातुः परस्मैपदि लुङ्. प्र.पुं. ए.व ।
अवेहि	-	अव उपसर्गः, इण् धातुः लोट् परस्मैपदि, म.पु.ए.व ।
कल्पेत	-	कल्पधातु-विधिलिङ्, आत्मनेपदि प्र.पु. ए.व. ।
कुतस्त्वय्यशुभम्	-	कुतः + त्वयि + अशुभम् ।
तपत्यावरणाय	-	तपति + आवरणाय ।
अतिशेषे	-	अति उपसर्ग शीञ् धातु लट् आत्मनेपदि, म.पु. ए.व. ।
व्यतीतकालः	-	व्यतीतः कालः यस्य सः बहुव्रीहिः
अभ्युपेत	-	अभि + उप उपसर्गो इण् धातु क्त प्रत्ययः ।
कुलोचिता	-	कुल + उचिता
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः	-	व्यतीतकालः + तु + अहम् + अभि + उपेतः ।
त्वमर्थिभावादिति	-	त्वं + अर्थिभावात् + इति ।
तिष्ठन्	-	स्था धातु + शतृप्रत्यय ।
आभासि	-	आङ् उपसर्गपूर्वक भा धातुः लट् परस्मैपदि म.पु. ए.व. ।
अवशिष्टः	-	अव उपसर्ग पूर्वक शेष् धातु + क्त प्रत्ययः ।
तीर्थप्रतिपादितद्धि	-	तीर्थप्रतिपादिता + ऋद्धिः ।
आरण्यकोपात्	-	आरण्यक + उपात् ।
इवावशिष्टः	-	इव + अवशिष्टः ।
व्यनक्ति	-	व्यञ् धातु लट्, प्र.पु.ए.व. ।
पीतः	-	पा धातुः क्त प्रत्ययः
भवानेकनराधिपः	-	भवान् + एकनराधिपः ।
सुरैर्हिमांशोः	-	सुरैः + हिमांशोः ।
अनन्यकार्यः	-	अविद्यमानं अन्यत् कार्यं यस्य सः
यतिष्ये	-	यत् धातु, लृट् आत्मनेपदि - उ.पु. ए.व. ।
अस्तु	-	अस् धातु, लोट् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व. ।
अर्दति	-	अर्द् धातु, लट् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व. ।
नदन्यतस्तावदनन्यकार्यः	-	तत् + अन्यतः + तावत् + अनन्यकार्यः ।
गुर्वर्थेमाहर्तुमहं	-	गुरु + अर्थ + आहर्तु + अहम् ।
स्वस्त्यस्तु	-	स्वस्ति + अस्तु ।
उक्त्वा	-	वद् धातु क्त्वा प्रत्ययः ।

निषिद्ध्य	-	निरु उपसर्ग पूर्वक सिद्ध धातु-ल्यप् प्रत्ययः ।
अन्वयुङ्क्त	-	अनु उपसर्गपूर्वक युज् धातुः लङ् आत्मनेपदि प्र.पु.ए.व ।
एतावदुक्त्वा	-	एतावत् + उक्त्वा
महर्षेर्नृपतिर्निषिद्ध्य	-	महर्षेः + नृपतिः + निषिद्ध्य
कियद्वेति	-	कियत् + वा + इति ।
तमन्वयुङ्क्त	-	तम् + अनु + अयुङ्क्त ।
विहिताध्वराय	-	विहितः अध्वरः येन तस्मै - बहुव्रीहिसमासः ।
वर्णाश्रमाणां	-	वर्णाश्च अश्रमाश्च वर्णाश्रमाः तेषां-कर्मधारयसमासः ।
आचक्षे	-	चक्ष् धातुः, लिट् आत्मनेपदि. प्र.पु.ए.व.
समाप्तविद्येन	-	समाप्ता विद्या येन ।
विज्ञापितः	-	वि उपसर्गपूर्वकज्ञा धातुः क्त प्रत्ययः (कर्मणि) ।
अभूत्	-	भू धातुः लुङ् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व. ।
अगणयत्	-	गण धातुः, लङ् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व ।
निर्बन्धसञ्जातरुषा	-	निर्बन्धेन साञ्जाता रूट् यस्य तेन ।
अर्थकार्श्यं	-	अर्थस्य कार्श्यम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः ।
आहर	-	आङ् उपसर्गपूर्वक ह् धातु लिट् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व. ।
कोटीश्चतस्रः	-	कोटीः + चतस्रः
सपर्याविधिभाजनेन	-	सपर्यायाः विधिः सपर्याविधिः, तस्याः भाजनं, तेन ।
प्रभुशब्दशेषम्	-	प्रभुशब्द एव शेषः यस्य तम् ।
श्रुतनिष्क्रयस्य	-	श्रुतस्य निष्क्रयः, तस्य ।
सोऽहम्	-	सः + अहम् ।
अभ्युत्सहे	-	अभि + उत्सहे ।
नोपरोद्धुम्	-	न + उपरोद्धुम् ।
अल्पेतरत्वात्	-	अल्प + इतरत्वात् ।
द्विजराजकान्तिः	-	द्विजानां (पक्षीणां) राजा द्विजराजः तस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य सः ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः	-	एनसः (पापात्) निवृत्ता इन्द्रियाणां वृत्तिः ।
वेदविदाम्	-	वेदान् विन्दन्ति इति वेदविदः, तेषाम् ।
जगाद	-	गद् धातुः लिट् परस्मैपदि ए.व.
श्रुतपारदृश्वा	-	श्रुतस्य पारं दृष्टवान्
वदान्यान्तरं	-	अन्यं वदान्यम्
अभूत्	-	भू धातुः लुङ् परस्मैपदि, प्र.पु.ए.व.
सकाशादनवाप्यकामम्	-	सकाशात् + अनवाप्यकामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययम्	-	गतः + वदान्यान्तरं + इति + अयम्

वसन्	-	वस् धातुः, शतृ प्रत्ययः।
सोढुम्	-	सह् धातुः, तुमुन् प्रत्ययः।
अर्हसि	-	अर्ह धातुः, लट् परस्मैपदि म.पु.ए.व.।
यते	-	यत् धातु आत्मनेपदि लट् उ.पु.ए.व.।
चतुर्थोग्निरिवाग्न्यगारे	-	चतुर्थः + अग्निः + इव + अग्नि + अगारे।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि	-	द्वित्राणि + अहानि + अर्हसि।
यावद्यते	-	यावत् + यते।
प्रत्यग्रहीत्	-	प्रति उपसर्गपूर्वक गृह् धातुः, लुङ् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व.।
अग्रजन्मा	-	अग्रे जन्म यस्य सः-बहुव्रीही समासः।
अवेक्ष्य	-	अव उपसर्गपूर्वक ईक्ष् धातुः ल्यप् प्रत्ययः।
निष्कृष्टुम्	-	निर् उपसर्गपूर्वक कृष् धातुः, तुमुन् प्रत्ययः।
चकमे	-	कम् धातुः लिट् आत्मनेपदि, प्र.पु.ए.व.।
प्रत्यग्रहीत्सङ्गरमग्रजन्मा	-	प्रति + अग्रहीत् + सङ्गरं + अग्रजन्मा।
रघुरप्यवेक्ष्य	-	रघुः + अपि + अवेक्ष्य
उदन्वदाकाशमहीघरेषु	-	उदन्वान् च आकाशश्च महीघराश्च तेषु
उदन्वान्	-	उदकानि सन्ति अत्र इति उदन्वान्
मरुत्सखस्य	-	मरुतः सखा मरुत्सखः तस्य तत्पुरुषसमासः।
विजघ्ने	-	वि उपसर्गपूर्वक हन् धातुः लिट् आत्मनेपदि, प्र.पु.ए.व.।
उदन्वदाकाश	-	उदन्वत् + आकाश-
मरुत्सखस्येव	-	मरुत्सखस्य + इव
तद्रथस्य	-	तत् + रथस्य
जिगीषुः	-	जेतुं इच्छुः।
कल्पितशस्त्रगर्भम्	-	कल्पितं शस्त्रं गर्भं यस्य तत्।
अधिशिश्ये	-	अधि उपसर्गपूर्वक शी धातु लिट् आत्मनेपदि प्र.पु.ए.व.।
तस्मै	-	तत् शब्दः चतुर्थी एकवचनम्।
सविस्मयाः	-	विस्मयेन सह वर्तन्ते इति।
शशंसुः	-	शंस् धातुः लिट् परस्मैपदि प्रथमा बहुवचनम्।
हेमराशिम्	-	हेमस्य राशिः, तम् - षष्ठी तत्पुरुष समासः।
वज्रभिन्नम्	-	वज्रेण भिन्नम् - तृतीया तत्पुरुषसमासः।
दिदेश	-	दिश् धातुः लिट् परस्मैपदि - प्र.पु.ए.व.।
भूपतिर्भासुर	-	भूपतिः + भासुर।
कुबेरादभियास्यमानात्	-	कुबेरात् + अभियास्यमानात्।
सुमेरोरिव	-	सुमेरोः + इव।